

**Ásatások Berettyóújfalu-Herpály neolitikus és bronzkori tell-településén
1977—1982 között**

I Újkőkor (neolitikum)

1977-ben a magyar—szovjet régészeti együttműködés keretében egy olyan kelet-magyarországi többrétegű település ásatását vette tervbe az MTA Régészeti Intézete, amelynél jelentős településtörténeti megfigyelésekre lehetett számítani a neolitikum és a bronzkor időszakából. A korábban több helyen is végzett kis volumenű próbaásatásokon megismerhettük ugyan az alföldi őskori többrétegű tell-települések vertikális stratigráfiáját, de pontos, áttekinthető településszerkezeti képet ezek során nem kaphattunk. Ezen túlmenően az is lényeges szerepet játszott választásunkban, hogy ásatásra kijelölt lelőhely egy jelentősebb földrajzi egység hosszabb őskori fejlődését képviselje. Ilyen előzetes megfontolások után esett a választás a Berettyóújfalu városától keletre, a Szentpéterszegre vezető műút déli oldalán fekvő herpályi tell-településre (1. kép). E tell-telep a késő neolitikus herpályi kultúra névadó lelőhelye, amely méreteivel kiemelkedik a bihari Berettyó-völgy hasonló tell-telepeinek sorából (7. kép). A korábbi szondázó jellegű feltárások alapján biztosan tudtuk, hogy itt a kelet-délkelet-alföldi kora és középső bronzkor szerény rétegsorai is megtalálhatók (hatvani-ottományi és gyulavarsándi kultúra). E lelőhely feltárását 1977 és 1982 között végeztük, s mintegy 600 m²-es felületen kaptunk betekintést a tell rétegsorába.¹

Ilyen volumenű ásatás korábban nem volt egyetlen magyarországi tell-telepen sem, így a herpályi lelőhelyen tett megfigyeléseink igen jelentősek, s az első komoly település- és gazdaságtörténeti következtetésekhez szolgálhatnak alapul.

A következőkben Herpály feltárásainak főbb eredményeit foglaljuk össze a monografikus feldolgozás előtt, hogy ezzel megfigyeléseinket minél előbb szakmai közkinccsé tehesük. Beszámolóinkban az előzetes jelentés által meghatározott korlátok miatt nem törekedhettünk az ásatások teljes kiértékelésére, a feltárt leletanyag részletekbe menő ismertetésére, továbbá a folyamatban lévő interdiszciplináris kutatások eredményeinek bemutatására sem.

I. KUTATÁSTÖRTÉNET

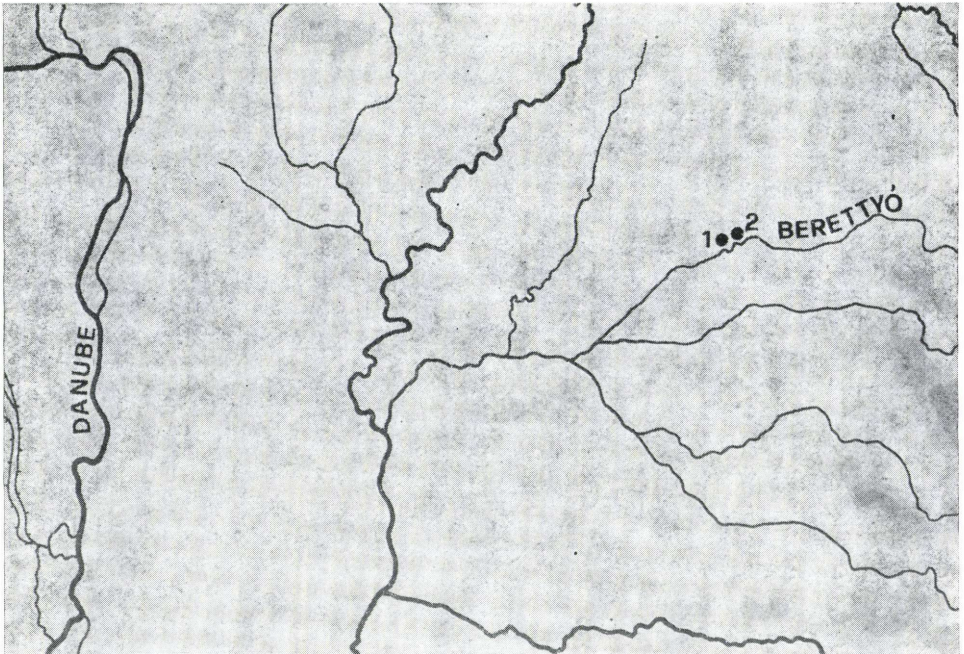
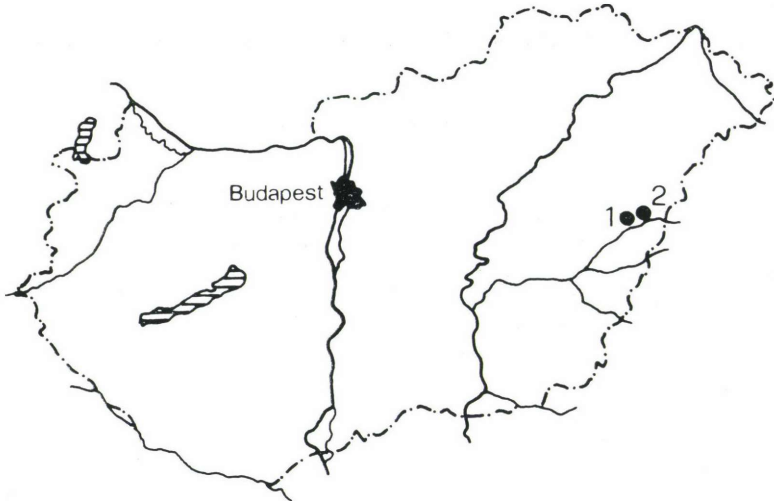
A herpályi tell-településről származó első régészeti adatok a múlt század második feléből származnak. A lelőhelyről néhány leletet ajándékozott ekkor a Tardy család a Nagyváradi Múzeumnak.² Az első ásatásokat *Zoltai Lajos* és *Sőregi János* végezte 1921—22-ben.³ Az

¹ Előzetes ásatási jelentések: Arch. Ért. 105 (1978) 271; 107 (1980) 271; 108 (1981) 260; 109 (1982) 294; Rég. Füz. 31 (1978) 6—7; 32 (1979) 6—7; 33 (1980) 7; 34 (1981) 4—5; 35 (1982) 5—6; Mitt. Arch. Inst. 8—9 (1978—79) 1980, 157—159; 10—11 (1980—81) 211—214.

² Sz. Máthé M.: Rómer Flóris bihari munkássága. A bihari útinapló. DMÉ 1974, 318.

³ Sz. Máthé M.: Berettyóújfalu környékének története az őskorban. Berettyóújfalu története. (Szerk.: Varga Gy., Berettyóújfalu, 1981) 17—18; Korek J.—Patay P.: A Herpályi-halom kőkorszaki és rézkori települése. Fol. Arch. 8 (1956) 23.

1921-es feltárások során a tell hossz tengelyében egy É—D-i irányú, 26 m hosszú, 2 m széles kutatóárkot húztak, amelyet a bronzkori és neolitikus rétegeket elválasztó humuszsztintig mélyítettek le, körülbelül 120 cm mélységig. Csupán két szondával haladtak mélyebbre a kutatóárkon belül, le egészen az altalajig. A hosszú kutatóárokkal párhuzamosan és arra me-

1. kép. 1 Berettyóújfalu-Herpály, 2 Szentpéterszeg-Körtvélyes. Ásatással megvizsgált lelőhelyek a Berettyó folyó völgyében

rölegetesen több kisebb szelvényt is ástak a tell-településbe. Ezek is csak a neolitikus rétegeket fedő humuszig hatoltak egy kivételével, amellyel elérték a herpályi kultúra legalsó települési szintjeit.⁴ Megállapítható tehát, hogy *Zoltai* és *Sőregi* ásatási tevékenysége elsősorban a telep bronzkori időszakát, illetve annak emlékeit érintette. *Zoltai Lajos* vázlatos, de igen pontos helyszínrajzot készített kutatószelvényeinek helyzetéről, s ezen szelvényeket ásata-saink során mind meg is találtuk. *Zoltai Lajos* színes metszetrajzai pedig a mai kor régészeti dokumentációs igényeit is kielégítik.

1927-ben *Tompa Ferenc*, *Márton Lajos* a Cambridge-i Egyetem támogatásával és *Louis C. G. Clark* részvételével kisebb próbaásatást végzett a herpályi lelőhelyen. Sajnos ezekről a munkákról semmiféle dokumentáció nem maradt fenn, csupán *Tompa Ferenc* rövid beszámolójából tudunk róluk. *Tompa Ferenc* akkor még nem ismerve a rézkori tiszapolgári kultúra jellegzetes kerámiáját, tévesen azt gondolta, hogy e telepen a java rézkori bodrogkeresztúri kultúra emlékanyagát találta meg a herpályi kultúra festett kerámiája fölött. Ez utóbbit a lengyeli kultúrával hozta összefüggésbe. *Tompa Ferenc* és társai egyik szelvényükben rábukkantak egy leégett ház vastag omladék rétegeire (ez a mi nyilvántartásunk szerint a 7. ház), amelynek északi részét szétáldták, sajnos mi csak e szelvény nyomát találhattuk meg.⁵

A tell-településen 1955-ben *Korek József* és *Patay Pál* végzett szondázó ásatást, amellyel *Tompa Ferencnek* a lelőhellyel kapcsolatos kronológiai megállapításait igyekeztek ellenőrizni. Szelvényüket a tell-telep délkeleti részén ott jelölték ki, ahol a bronzkori rétegek az erózió miatt már teljesen hiányoztak. A *Tompa Ferenc* szerinti késő neolitikus és az erre közvetlenül rátelepülő „rézkori” (szerinte bodrogkeresztúri kultúrába tartozó) horizontokat *Korek József* és *Patay Pál* a körvonalozott formában nem találták meg. Ásatásuk új megállapítása az volt, hogy a késő neolitikus herpályi kultúra Kelet-Magyarországon a tiszapolgári kultúrába fejlődött át, tehát a herpályi kultúra itt a rézkor szerves előzményének tekinthető. *Korek József*—*Patay Pál* értelmezése szerint a herpályi kultúra települési szintjeit a már kialakult tiszapolgári kultúra horizontja zárja a lelőhelyen.⁶ Ettől a megállapítástól a mi ásatási eredményeink csak abban térnek el, hogy az általuk a tiszapolgári kultúrába sorolt leleteket mi egyértelműen még a herpályi kultúrába tartozónak ítéljük. Ezek a leletek a herpályi kultúra legfiatalabb, a tiszapolgári kultúrába átvezető fejlődési szakaszát képviselik, s ezért rájuk a *herpályi kultúra prototiszapolgári fázisa* terminológiai megjelölést tartjuk jogosultnak.

Korek József és *Patay Pál* szondázásuk során szintén megtalálták a *Zoltai Lajos* és *Tompa Ferenc* által is megfigyelt nagy égési réteget. *Korek József* és *Patay Pál* érdeme, hogy ásatásuk összegzéseként első ízben jelent meg egy stratigráfiai megfigyelésekkel és leletanyaggal dokumentált részletes ásatási beszámoló a herpályi tell-településről, illetve annak neolitikus periódusáról. A herpályi kultúra vastag rétegsorában 5 szintet különböztettek meg, ezek közül a *d* szint felel meg az általunk megtalált és a későbbiekben részletesen ismertetésre kerülő „nagy égési horizontnak”. Az *a*—*c* szintek az ezt megelőző herpályi szinteket jelzik. Az *e* szint felelt meg szerintük a tiszapolgári kultúrának.⁷

II. AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÖRTÉNETE

A herpályi tell-település tervszerű feltárását 1977-ben kezdtük el. Az ásatást megelőzően és azzal párhuzamosan a szűkebb környék topográfiai terepbejárását is elvégeztük. A felszíni gyűjtések alapján így a Berettyó-völgy Sárrét környéki szakaszának őskori településtörténe-

⁴ *Sz. Máthé M.*: (i. m.) (1981) 18, 20—23. jegyzetek; *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 23, 1—2. jegyzetek.

⁵ *Tompa, F.*: Die Bandkeramik in Ungarn. Arch. Hung. 5—6 (1929) 16, 47—48; *Tompa, F.*: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936. BRGK 24—25 (1934—35) 1937, 40, 43.

⁶ *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 33—39, 40—42.

⁷ *Korek J.*—*Patay P.*: i. m. 37, 39, 40—42.

tébe is bepillantást nyerhettünk a kora neolitikus Körös-kultúra időszakától a késő bronzkori gávai kultúra koráig. Topográfiai megfigyeléseinket néhány kisebb szondázó ásatással ellenőriztük. Így került sor Szentpéterszeg-Körtvélyes lelőhelyen végzett szondázásra,⁸ ez mintegy 1000 m-re, keletre fekszik a tell-településtől (1. kép, 2). Itt a korai neolitikus Körös-kultúra és a középső neolitikus esztári csoport néhány települési objektumát bontottuk ki, gazdag leletanyaggal. Másik ilyen feltárásunk a herpályi tell-telep közvetlen közelében, attól délkeletre, mintegy 200 m-re volt. Ehelyütt a szakálháti-tiszai átfejlődés időszakát képviselő, igen jellegzetes leletanyagot tartalmazó két hulladékgyűjtőt ástunk ki.

A fő ásatási munka két területen folyt, ezek közül az egyiket magán a tell-településen (I—II. felület), míg a másikat a tell-telepet körbefolyó egykori Berettyó-ág keleti partján végeztük (III. felület, 2. kép). 1977-ben a tell-telep közepén egy K—Ny-i, 30×10 m-es szelvényt nyitottunk, ez az I. felület. Az ásatási idény végéig itt 120 cm mélységig jutottunk le, a bronzkor és a neolitikum időszakát elválasztó neolitikus humusz tetejéig. 1978-ban az I. felülethez dél felől csatlakozva nyitottunk egy újabb felületet 20×15 m-es kiterjedéssel, ez a II. felület. A két felület együtt egy L-alakot alkot a tell-település keleti részén. 1978-ban a II. felületen is elértük a neolitikus rétegeket záró humuszt. Ugyanakkor az I. felületen elkezdtük a neolitikum települési horizontjainak feltárását, s itt az északi és keleti részen mintegy 190 cm mélységig jutottunk le. 1979-ben a herpályi tellen nem folytattunk ásatást, csupán a tell-teleptől délnyugatra, a telephez tartozó esetleges temetőt igyekeztünk megtalálni. Ezek során 6 darab 1 m széles, 50—75 m hosszú kutatóárkot húztunk É—D-i irányban. E kutatások szórványos késő neolitikus, valamint kora és középső bronzkori hulladékgyűjtőkön kívül csak egy melléklet nélküli, zsugorított csontvázat és egy magányos koponyát eredményeztek.

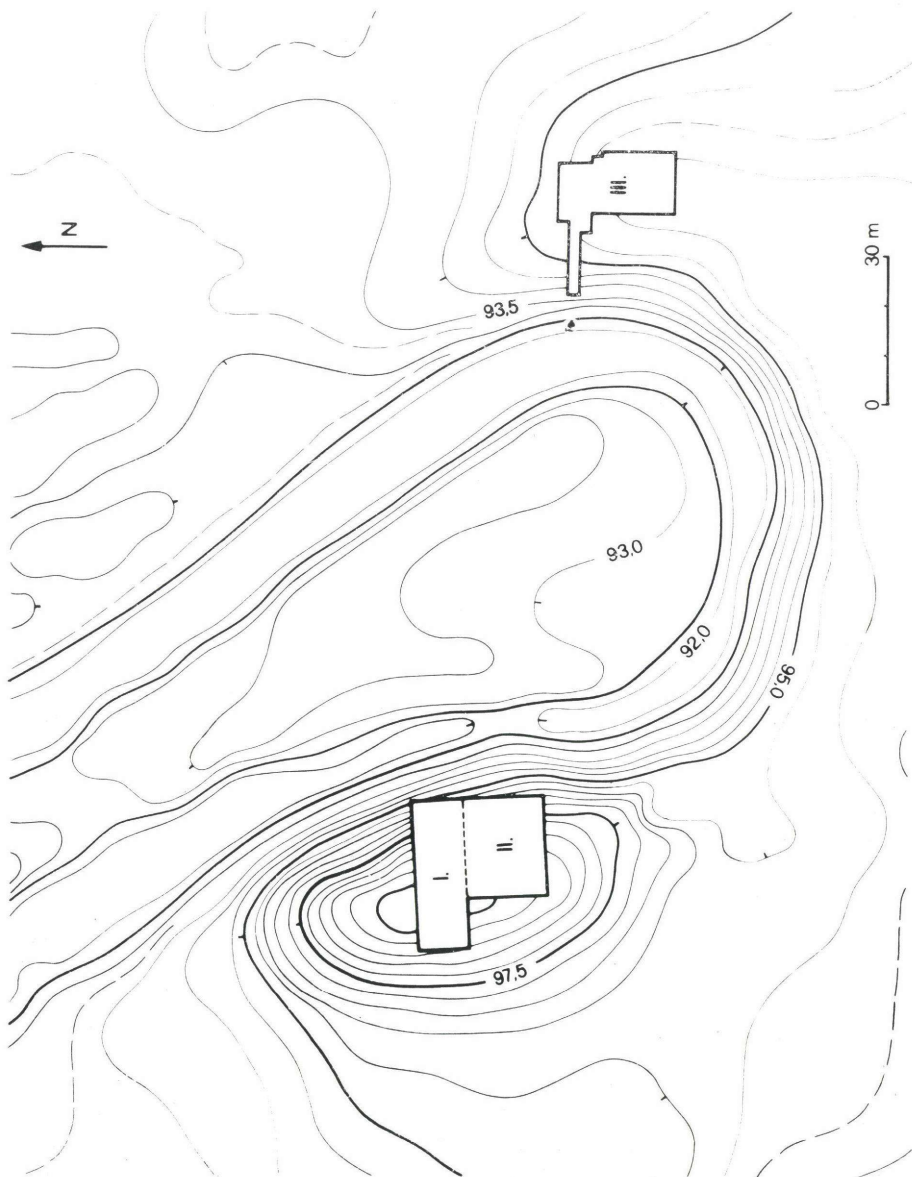
1980-ban a tell-településtől keletre nyitottuk meg a már említett újabb 20×10 m-es feltárási részt, ez a III. felület. Itt a szovjet régészcsoporthoz önállóan folytatta a további ásatásokat. A III. felület a bővítésekkel együtt 300 m² nagyságú és a szovjet kollégák megfigyelése szerint ehelyütt nem voltak valódi értelemben vett tell-települési jelenségek. A III. felület ásatási eredményeiről a feltárási szovjet régészcsoporthoz önálló jelentésben számolt be a közös monográfia elkészülte előtt.⁹ Még ugyanebben az évben a korábbi I—II. felületek közötti szintkülönbség megszűnt és 230 cm mélységben egységesen találkozott a két felület.

1981-ben értük el a tell-településen azt a nagy égési horizontot, amit korábban már *Tompa* és *Zoltai*, illetve *Korek—Patay* is megfigyeltek. Az I—II. felület nagy méretei mellett bizonyossá vált, hogy ez a nagy „tűzkatasztrófa” a település teljes egészére kiterjedt. Ebben a szintben tehetjük a legalaposabb, legrészletesebb településtörténeti, építéstechnikai megfigyeléseket. A számos leégett és igen vastag omladékkal rendelkező ház kibontása olyan nehéz feladatot jelentett, hogy a horizont feltárása 1981-ben a II. felületre és az I. felület keleti részére terjedt ki mintegy 310 cm mélységig. Az I. felület nyugati felén csak az épületek omladékrétegéig jutottunk le. Ugyanezen időszak alatt a szovjet régészcsoporthoz folytatta a III. felület mélyítését és különböző korú objektumainak, neolitikus és népvándorláskori sírjainak tisztázását.

1982-ben az I. felület nyugati felén bontottuk ki a „nagy égett horizonthoz” tartozó házak maradványait. Ezt követően az I—II. felületen az őshumusz tetejéig, 420 cm-ig folytattuk az ásatást és megfigyeltük, rögzítettük a legkorábbi megtelepedés nyomait. Kibontottunk az altalajba mélyedő számos oszlogödröt néhány más típusú gödrrel együtt. Ezzel tulajdonképpen a feltárási befejeződött a tell-településen. A III. felületen is elérték a szovjet kutatók az altalajt és a bemélyedő gödröket, sírokat kibontották.

⁸ Előzetes ásatási jelentés: Arch. Ért. 105 (1978) 273—274; Rég. Fü. 31 (1978) 24; 32 (1979) 27; Mitt. Arch. Inst. 8—9 (1978—79) 1980, 158; 10—11 (1980—81) 213.

⁹ *Titov, V. S.*: Szovmesztinije issledovanija szovjetszkij i vengerszkij arheologov v Vengriji. KS 180 (1984) 23—27.

2. kép. Berettyóújfalú-Herpály tell-településének és környékének szintvonalas térképe a fő ásatási felületekkel

1982 őszen és 1983 tavaszán az ásatások kiegészítéseként, a települési szerkezet részletesebb megismerése céljából rétegvizsgáló fúrásokat végeztünk a tell-településen és közvetlen környékén. Ugyanakkor az I. felület nyugati végén teljes mélységig tisztáztuk a telepet övező árkok egyikének részletét.

A herpályi tell-település feltárását a klasszikus stratigráfiai ásatás követelményeinek megfelelően végeztük, azaz a települési maradványokat szintenként, rétegenként bontottuk le és a leleteket is ennek megfelelően gyűjtöttük, tartottuk nyilván. Az ásatások ilyen módon való végzését megkönnyítették a tell-telepbe ásott korábbi kutatóárkok, amelyek metszetfalai rétegtanilag jó támpontul szolgálhattak. Az ásatási felületeink a tell-telep keleti felén úgy helyezkedtek el, hogy erről az oldalról nyitottak voltak, tehát a kitermelt és átvizsgált földet erre lehetett kihordani a meddőhányóra.

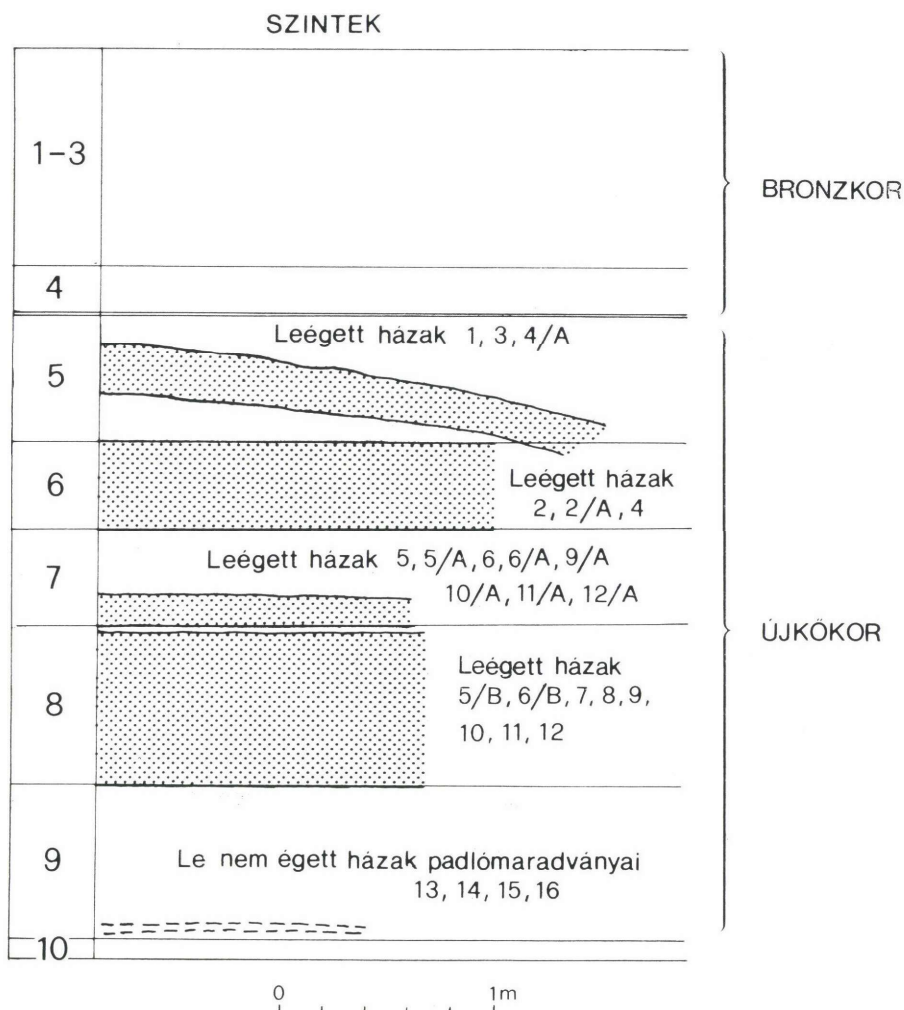
III. AZ ÚJABB ÁSATÁSOK FŐBB RÉTEGTANI (STRATIGRÁFIAI) EREDMÉNYEI

A herpályi tell-település ásatásainál felülről lefelé haladva számoztuk meg a települési szinteket (3—4. kép). Valószínűleg a gazdálkodási, építéstechnikai sajátosságokkal magyarázható, hogy a bronzkori településszintek sokkal vékonyabbaknak mutatkoztak, mint a neolitikusak. (E megjegyzésünket főleg a neolitikus, illetve a bronzkori leégett szintek lényegesen eltérő vastagságára alapozzuk.) A tell-telepet borító 15-20 cm modern humuszban és az alatt jelentkeztek a középső bronzkor időszakának (gyulavarsándi kultúra) leletei, amelyek 3 fő települési szintet alkottak mintegy 100-110 cm vastagságban. A település legnagyobb részén, az 1. bronzkori szint az erózió miatt csak nyomokban volt megfigyelhető. A sok újkori bolygatás (ásatás) a 2—3. szint jelenségeit is erőteljesen károsította. Az első három szinttől határozottan elvált a 4. szint aránylag jó állapotban megmaradt házalapjaival és a korai, középső bronzkori hatvani-ottományi kultúra jellegzetes leletanyagával.

A kora bronzkor és a neolitikum időszaka között sem volt teljesen lakatlan a tell. A bronzkor kezdetén rövid ideig a nyírségi kultúra is megtelepült a lelőhelyen, amint ezt két kisebb objektuma és egyéb szórványos leletei bizonyítják. Ezt megelőzően a java rézkor végén élt népesség (korai Cernavoda III) jelenlétére két hulladéködör leletei utalnak. A bronzkori szintek alatt 120 cm mélységben élesen vált el egy vízszintes humuszréteg, amely a telepet 25—40 cm-es változó vastagságban fedte be, s ez tulajdonképpen a legfelső neolitikus szint elhumuszosodásával keletkezett. Ez a humuszréteg tehát része az alatta fekvő legfiatalabb neolitikus települési szintnek, amelyhez az 1., 3. és 4/a házak horizontja tartozik. Ennek megfelelően a humuszszint és a házak horizontja együttesen alkotják az 5. szintet, amelyre a tiszapolgári kultúrába átvezető, festetlen kerámia a jellemző. Díszítésbeli sajátosságai miatt ezt az időszakot a késő neolitikus herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisának nevezzük. (E terminológiánk részletesebb magyarázatára, megokolására a későbbiekben még visszatérünk.)

A prototiszapolgári fázist a telepen 120—180 cm közötti jelenségek képviselték. Ez alatt a 6. szint 180—220 cm között helyezkedett el, alsó határát a 2., 2/a, 4. leégett házak padlójának alja határozta meg. Erre az időszakra a kerámia díszítésénél első sorban a pasztózus fehér és vörös-fehér festés a jellemző, s ezt a herpályi kultúra fiatalabb fázisának nevezzük.

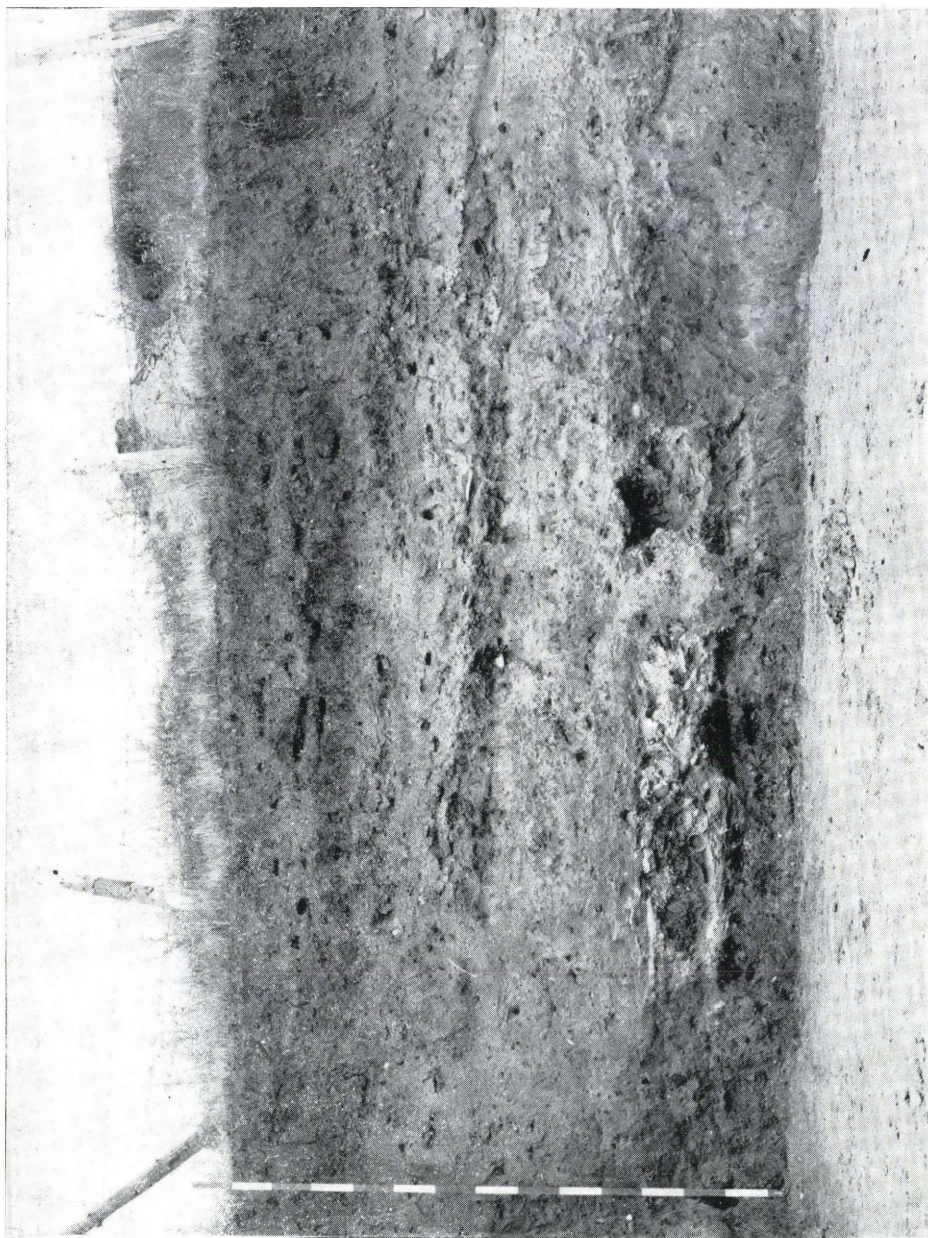
A 7. szintet a tell-telepen a 220—265 cm-es mélységadatok határozzák meg. A 7. szint alsó részén, közvetlenül egymás felett nyomokban megfogható két vékony égett padlóhorizontot és helyenként omladékmaradványokat is sikerült tisztáznunk. Ezek a 7. szinten belül esetleg rövid idő alatt bekövetkezett ismételt házleégéseket jelentenek, amelyeket az egykori planírozások, „tereprendezések” tesznek igen nehezen megfoghatóvá, dokumentálhatóvá.

3. kép. Vázlatos rétegtani ábra, amely a herpályi tell-település teljes rétegsorát és időrendi fázisait mutatja be

E szint alsó részét meghatározó házak erősen széttronsoltak, ide sorolhatók az 5., 5/a, 6., 6/a, 9/a, 10/a, 11/a, 12/a házak, illetve házrészletek, valamint néhány számozatlan, házra utaló padlóroncs. Ezt, a telep jelenségeiben átmeneti időszakot a leletanyagban is ki lehet mutatni. Így például a 7. szint felett lévő horizontra jellemző vörös-fehér festés itt kisebb arányban található, ugyanakkor jelentős hányadot képez a vékony fekete vonalas, sávos festésű kerámia. Tulajdonképpen a 7. szintben figyelhető meg a herpályi kultúra korábbi (klasszikus) fázisából a fiatalabb fázisba való átmenet.

A 8. szint a tell-település „nagy égési horizontja”, amely az általunk feltárt minden felületen és a korábbi ásatásokon is jelentkezett. Ebben az építési szintben rendkívül sok ház igen sűrűn állt egymás mellett, ezért ezek omladéka szinte a tell teljes felületét beborította. A 8. szint objektumait 265—340 cm között, nem mindenütt egyenletes vastagságú rétegben

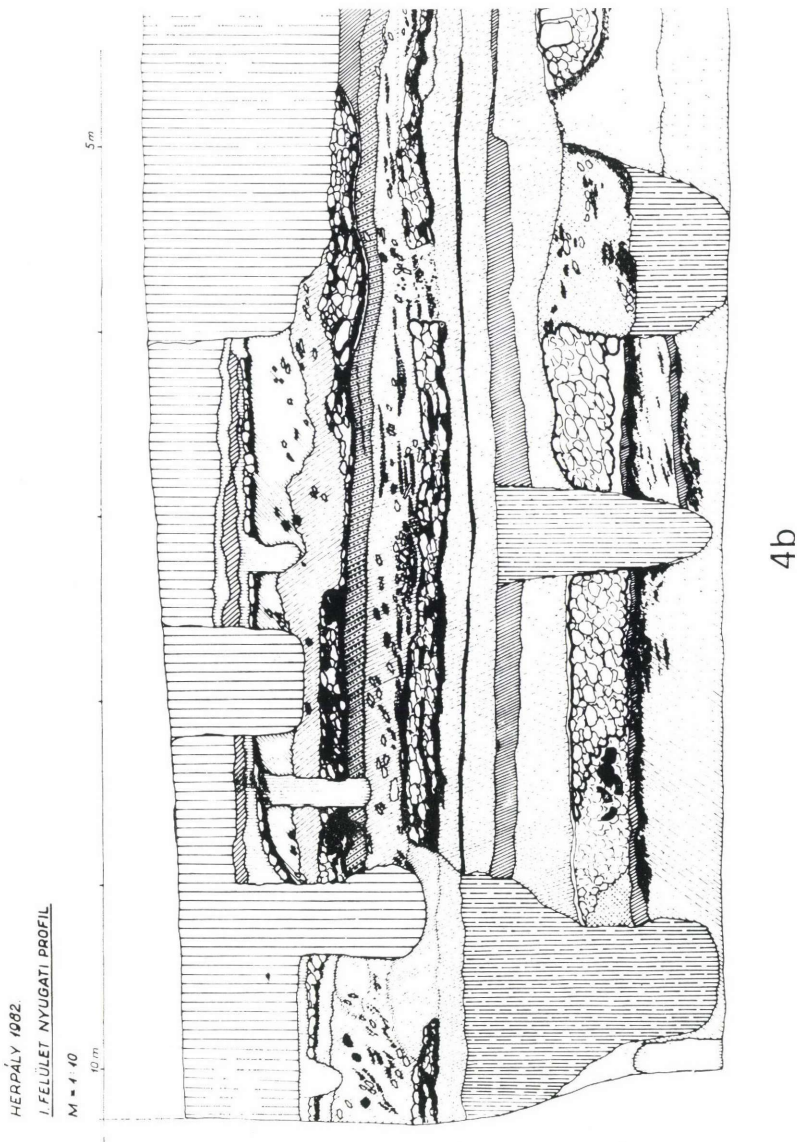

4a

4. kép. a—b részletfotó és rajz az I. felület nyugati profilmezéséről, c—d részletfotó és rajz a II. felület nyugati profilmezéséről

találtak meg. E szint alsó határát az 5/b, 6/b, 7., 8., 9., 10., 11., 12. házak padlóí jelzik. Ebben az időszakban határozottan megállapítható az emeletes házak megléte, használata.

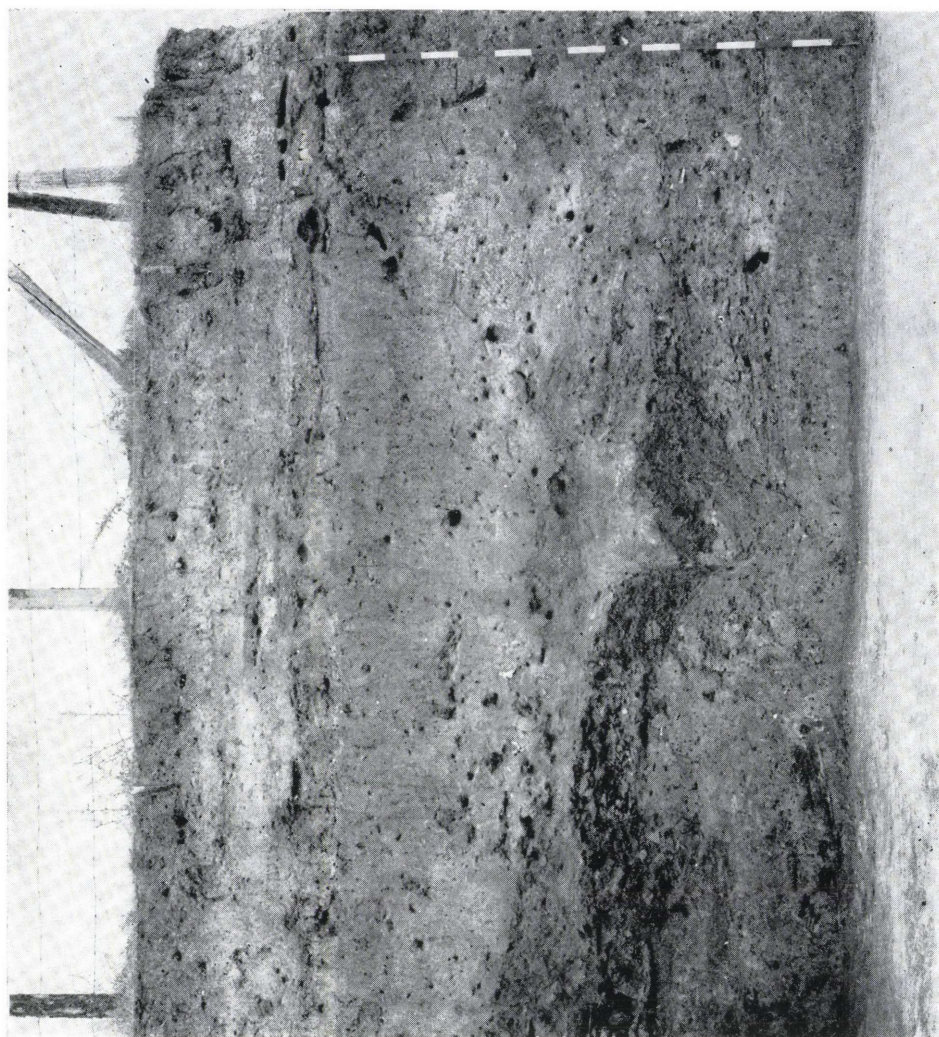
A kerámiára a fekete, fehér alapon fekete festés általánossága a jellemző, s ezt a fázist a herpályi kultúra klasszikus időszakának nevezzük.

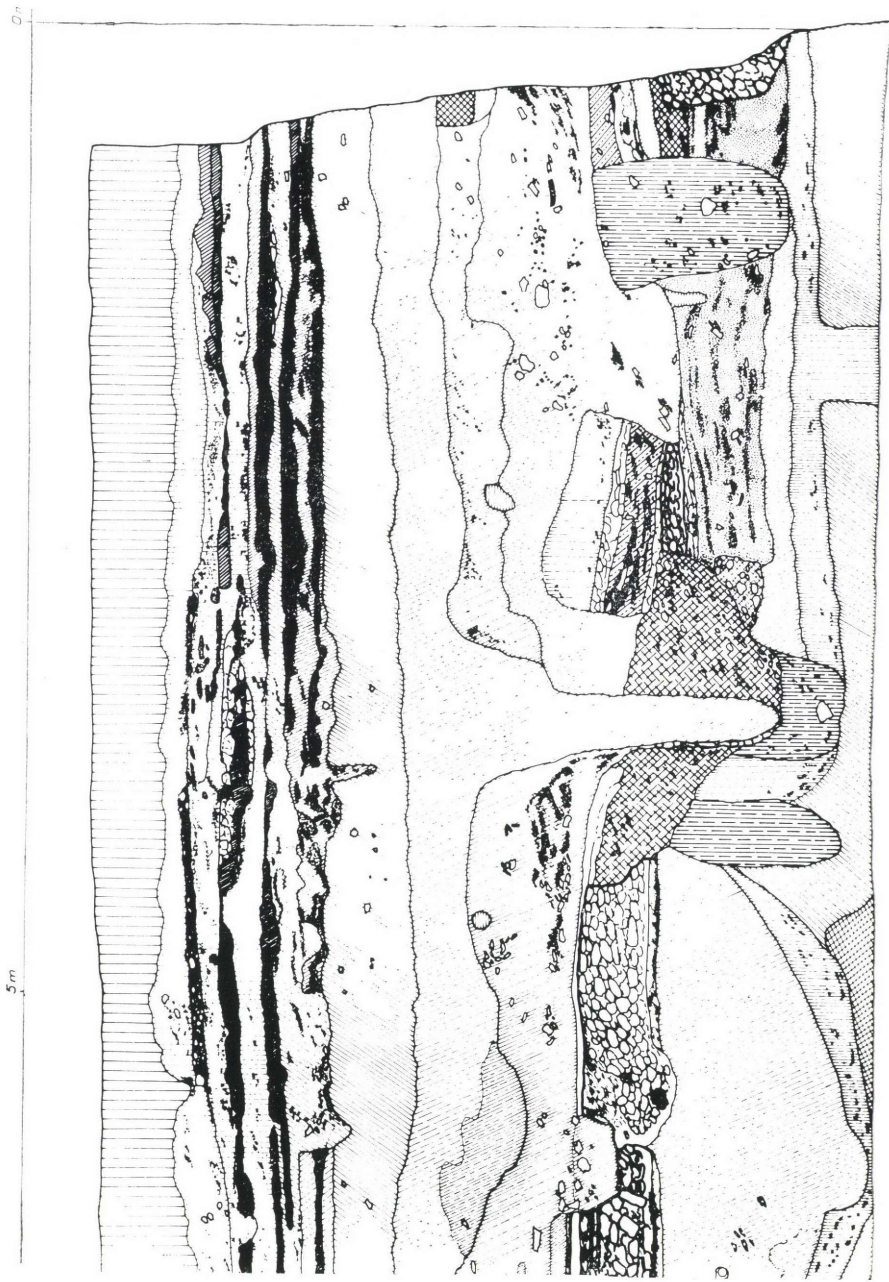
A 8. szint alatti 340—420 cm-es mélységadatokkal jellemzett réteg több le nem égett és csak töredékesen megmaradt házat és kemencét tartalmazott. E szinthez sorolható a 13., 14., 15., 16. ház és több kétosztatú kemence maradványa, amelyek közvetlenül az őshumuszon álltak. A 9. szint anyagát a herpályi kultúra korai fázisának határoztuk meg.

A leletanyag jobb elkülönítése céljából 10. szintként tartottuk nyilván az őshumuszba mélyedő árkokat, gödröket, cölöplyukakat és sírokat.

A tell-településen a 10—9. szint, illetve ezek leletanyaga a legkorábbi megtelepedést képviseli. Mindazonáltal az innen származó leletanyag önmagában még nem ad választ a her-

pályi kultúra kialakulására. E kérdés szempontjából alapvető jelentőségű az a kis kutatószonda, amelyet a tell-teleptől délkeleti irányban, mintegy 200 m-re ástunk. Ezen a helyen szórványos telepjelenségeket figyeltünk meg. Ez a kis lelőhely az egykori folyómedernek ugyanazon a partján helyezkedett el, mint a tell. Itt már a felszíni jelenségek alapján világos volt, hogy ez a település nem tellszerű, s ezért gyökeresen különbözött a kialakult herpályi kultúra jellegzetes tell települési módjától. A szondázó szelvényekben talált települési jelenségek, azaz a 2 gödör megerősítette a topográfiai megfigyelések alapján levont következtetéseket. Az innen származó leletanyag a szakálhát-tiszai átmenet tipikus példáját nyújtja (30. kép). Ugyanehhez a telephez tartozott néhány hulladékgödör a III. felületen is, a szovjet régészecsoporthoz tartozó területén. Ezen az ásatási felületen az említett szakálhát-tiszai átmenet időszakába tartozó gödrök felett a klasszikus herpályi kultúra objektumai helyezkedtek el,

4d

s így vertikális stratigráfiát képeztek. A tell legelső szintjéből származó leletanyag restaurálása során is előkerültek a szakállhát-tiszai átmenet vagy helyesebben a korai tiszai kultúra leletei.

IV. A HERPÁLYI TELL-TELEP NEOLITIKUS IDŐSZAKÁNAK TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

Általános településtörténeti megfigyelések

A herpályi lelőhelyen a település magját az árokmal körülvett tell képezte. Az egykori tell-telep közvetlenül a vízparton létesült, éppen ezért északról és keletről a víz erősebben pusztította, mint a természetes erózió. Ezen oknál fogva vált a telep alakja aszimmetrikussá, s egyúttal eredeti mérete nehezen megállapíthatóvá. A tell nyugati részén mesterséges, ívelt árkokkal határolták a mindenkorai telepet, amelyek északon és délen az egykori folyómederbe torkollottak. Az árkok egyben lehetőséget nyújtanak arra, hogy közelítőleg mégis megbecsüljük a tell eredeti alakját, kiterjedését és az egyes fázisok „lakóterületét”. A tell egykori alakja valószínűleg ovális volt, s legnagyobb kiterjedése közelítőleg 3000 m² lehetett, jelenlegi felülete kb. 2600 m². A teltet övező árok pontos helyét geológiai fúráspróbák sorával, illetve az ásatásokkal tisztáztuk. A mintavétel a tell-telep több részére is kiterjedt, ezek segítségével teljes metszetrajzokat lehetett rekonstruálni, amelyek az ásatási szelvények metszeteihez jól illeszkednek. (A fúrásokat és a fúrásminták elemzését *Rózsa Gábor* mérnök végezte, értékes együttműködését ezúton köszönjük.) A fúrások eredményeként bebizonyosodott, hogy az árkok a herpályi kultúra idején készültek. Hasonlókat a herpályi kultúra más tell-települései körül is megfigyelhetünk (pl.: Berettyóújfalú-Szilhalom, Szentpéterszeg-Kovadomb). Herpályon később a bronzkori megtelepülők a külső neolitikus árok mélyedését megújították és ismét használták.

A herpályi tell-település környékén, az árkokon kívüli részen szórványos felszíni településeket lehetett megfigyelni mintegy 300 m sugarú körben. Ezek két helyen sűrűsödtek: a teleptől délkeletre és délnyugatra, két kiemelkedő ponton. Mindkét helyen patiscstörmelékek is találhatóak a felszínen, leégett házak maradványaira utalva. Éppen emiatt jelöltük ki a délkeleti ponton a III. ásatási felületet, ahol a szovjet régészcsoporthoz rá is talált egy szántás által erősen bolygatott, leégett ház maradványaira. A leletanyag alapján ez egyértelműen a herpályi kultúra „prototiszapolgári” időszakára keltezhető. A felszíni jelenségeket figyelembe véve arra következtethetünk, hogy a tell-település árkaival kívüli települési terület főként a herpályi kultúra legfiatalabb időszakában volt lakott. A III. felület feltárásai is azt bizonyítják, hogy csak szórványosan fordultak elő a herpályi kultúra más fázisának leletei. Ezek alapján arra következtethetünk, hogy a tell-telep és az azt övező egyrétegű telep kiterjedésének aránya, lakottságának mértéke a herpályi kultúra életén belül valószínűleg többször is változott. A tellből és a körülötte lévő településből álló lakóterületi egység nagyságának változása nyilvánvalóan igen összetett okokra vezethető vissza. (Ez a tény magán a telen is kimutatható.) A herpályi tell-településen alapvető eltérés mutatkozott a helykihasználtság, lakóterület tekintetében a herpályi kultúra korai, klasszikus és átmeneti (9—7. szint), valamint a fiatalabb és „prototiszapolgári” (6—5. szint) szakasza között. A 9—7. szintekben, az általunk feltárt felületen a házak rendkívül sűrűn helyezkedtek el. Például a 8. szintben összesen 8 házat, illetve házrészletet tisztáztunk. Itt gyakran a házakat közvetlenül egymás mellé, olykor egymáshoz is tapasztva építették fel. Éppen e zsúfolt beépítettség volt az egyik fő oka annak, hogy egy-egy tűzvész a tell-telep minden házát megsemmisítette.

Ebben a horizontban (8. szint) azt a Kárpát-medencében egyedülálló és korábban már említett tényt tudtuk megállapítani, egyértelműen bizonyítani, hogy a herpályi tell-településen emeletes házakat is építettek. Ez a házkonstrukció valószínűleg az árkok által határolt lakóterület még intenzívebb helykihasználásának kényszeréből jelenhetett meg. Az emeletes épületek tágabb összefüggéseire és részletes taglalására a későbbiek során még visszatérünk. Azt azonban már most leszögezhetjük, hogy a délkelet-európai tell-kultúrák más településein is számolnunk kell hasonló típusú építmények meglétével.

A „nagy égési horizont” (8. szint) házainak alapterülete és a feltárt felület arányából az adódik, hogy a település területének beépítettsége közelítőleg 70%-os (!) volt ebben az időszakban. A 8. szint e települési szabályszerűségeiből az is következik, hogy magán a telen, az árkon belül nem maradt hely a nagyállattartásra. Nyilvánvaló, hogy a háziállatokat, azaz az „élő élelemtartálókat” mindig csak az árkon kívül tarthatták az egykor itt élők. Ez egyben felveti az árkok értelmezésének kérdését is, vajon azok csak védelmi célokat szolgáltak-e vagy bonyolultabb funkciójuk volt? Az azonban világos, hogy egy külső támadás alkalmával képtelenség volt a telepen belül elhelyezni a háziállatokat.

A 9—7. szintekkel ellentétben a telep 6—5. szintjeiben a helykihasználtság, beépítettség lényegesen módosult. A 6. szintben például, a 8. szinttel azonos felületen csak 3 kiégett ház, illetve részletüket találtuk meg. Ez azt mutatja, hogy ekkor jóval ritkábban álltak a házak s egy tűzvész sem pusztíthatta el a település összes építményét. Ugyanez a sajátosság jellemző az 5. szintre, ahol szintén 3 égett épületet tártunk fel. Ez egyben azt is jelenti, hogy a herpályi kultúrának a fiatalabb és „prototiszapolgári” fázisaiban a teltet övező árok bizonyosan elvesztette korábbi jelentőségét, mivel lakóhelyül az árkon kívüli részt a korábbiakhoz képest sokkal intenzívebben használták fel. Ezt bizonyítja a már említett III. felületen feltárt épületmaradvány és a másik kiemelkedő ponton megfigyelhető, égett házakra utaló paticsfolt.

Az árkokkal körülvett herpályi tell késő neolitikus települési szintjeiben feltárt házak és leletanyaguk elemzése, valamint ezeknek az árkokon kívüli rész megfelelő jelenségeivel való összehasonlítása azt mutatja, hogy itt az árkoknak, az általuk határolt területnek nem volt társadalmilag vagy kultikusan megkülönböztetett szerepe. Hasonló képet mutatnak Délkelet-Európa árokkal körülvett más tell települései is.¹⁰

A herpályi tell települési sajátosságai, a herpályi kultúra egyes fázisaiban belüli jellemzői

A következőkben alulról felfelé haladva, röviden bemutatjuk a herpályi kultúra települési szintjeit, azok fontosabb jellemzőit az ásásokon nyert megfigyelések alapján.

1. A 10. és 9. szint házai nem égtek le, e horizontban csupán néhány rossz megtartású padlóroncs utalt az egykori házakra. Ilyen például az őshumuszra épített 14. ház, amelynek északnyugati sarokrészét és agyagpadlójának maradványát sikerült megfogni (5. kép). Az agyag padlónívó alatt, mint más eszinthez tartozó házaknál, faalapozás sárga színű, korhadt rostmaradványait találtuk meg. A 14. házhoz és a 9. szint többi megfigyelt házához kivétel nélkül kétsztratu kemencék tartoztak. Ezek formáját a 8. szint majdnem ép kemencéi alapján tudjuk rekonstruálni. A „nagy égési horizont” (8. szint) jól konzerválódott települési nivója alapján biztosan tudjuk, hogy ott csaknem minden házhoz tartozott kétsztratu kemence, ugyanakkor ilyen típusú kemencét házon kívül nem találtunk. Mindezeket együttesen figyelembe véve feltételezhető, hogy a 9. szintben feltárt kétsztratu kemencék is — melyeknél magát a házat már nem tudtuk megfigyelni — házakhoz tartozhattak. E ki nem égett házakat az egykori planirozások valószínűleg teljesen elpusztították és csak a kiégett kemencék roncsai maradtak időtállóak. A 9. szint le nem égett házainál több padlómegújítást is megfigyeltünk, például a 13. ház esetében két egymás feletti padlóréteget és hozzájuk tartozó kemencéket tisztáztunk. A tell-telep kezdetétől fogva a „prototiszapolgári” fázisáig általánosan megfigyelhető gyakorlat a régebbi építmények, omladékok és azok környékének elplanirozása. Ezt a műveletet esetenként egy-egy tiszta agyagréteg elterítése is kísérte. Ezen agyagrétegek

¹⁰ Todorova, H.: The Eneolithic Bulgaria. B. A. R. International Series (Supplementary) 49 (1978) 48—50.

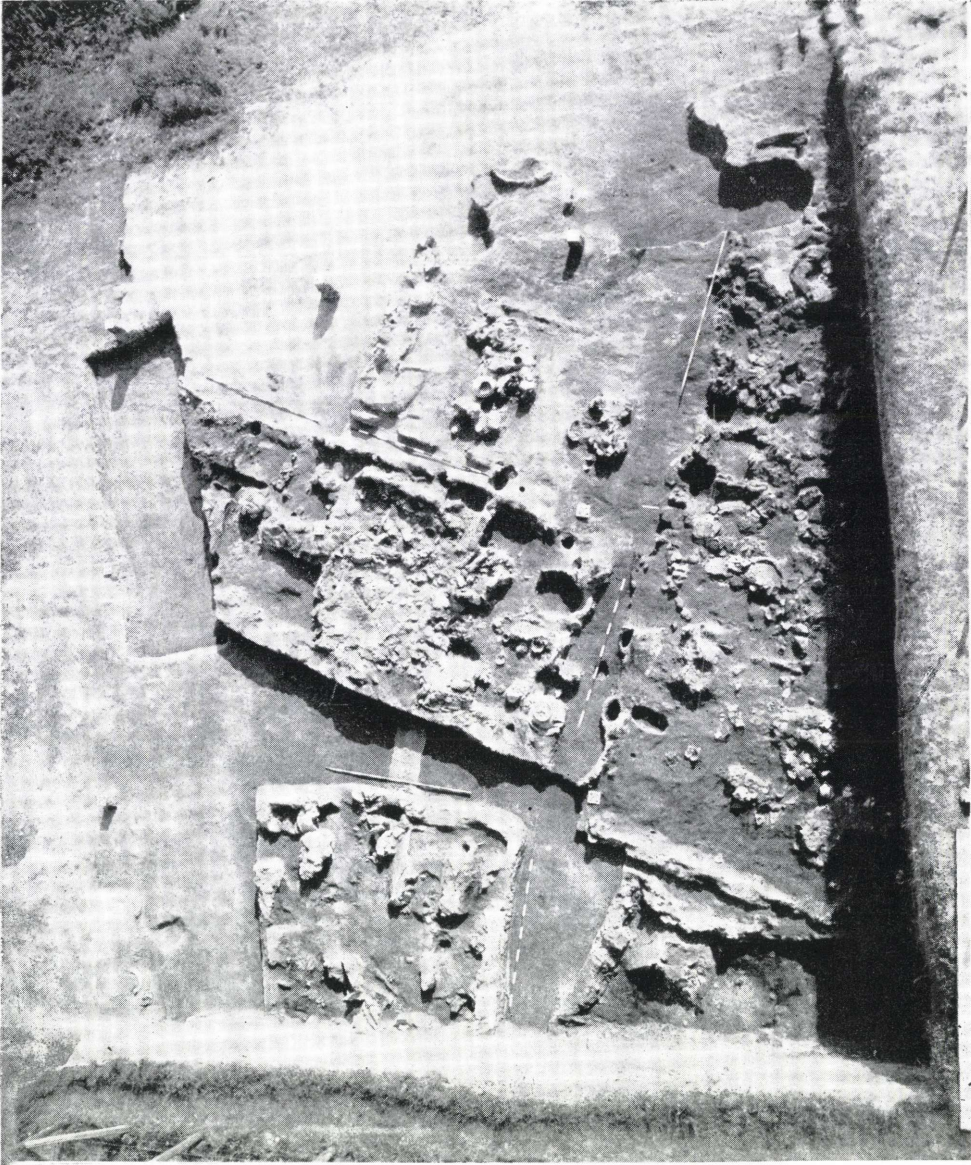

5. kép. A 14. ház és kemenceroncsok rajza (II. felület, 9. szint)

különböző vastagságából ítélve valószínűleg ilyen esetekben egyenlítették ki a tellen élők a járófelszín egyenetlenségeit.

A 9. szint házai, alakjukból, padlószerkezetükből, kemencéikből következtetve meggyeztek a 8. szint kiégett és ezért jól rekonstruálható házaival. Többször megfigyeltük, hogy a 9. szint házai ugyanott és ugyanolyan irányban helyezkedtek el, mint a 8. szint házai. Ez a 9—8. szintek építésbeli folyamatosságát hangsúlyozza, amely bizonyos mértékig a 7. szintben is kimutatható. A települési szerkezetben korábban már említett törés a 6. szinttől figyelhető meg és ezt az építéstechnikai sajátosságok különbözősége is megerősíti.

A 9. szint alatt (10. szint) az őstalapba mélyedő sok oszlophelyet találtunk és bontottunk ki. Ezek általában hosszúks, lekerekített sarkú téglalap alakú gödrök, amelyek az őshumusz felszínétől számítva néha 100—130 cm mélyre hatoltak le. E gödrök első megítélésre rendszertelenül helyezkedtek el, azonban jó részük főleg a 8. szint házainak alaprajzához igen jól

6. kép. A „nagy égési horizont” házai (II. felület, 8. szint: 6/B, 7., 8., 9., 10. házak)

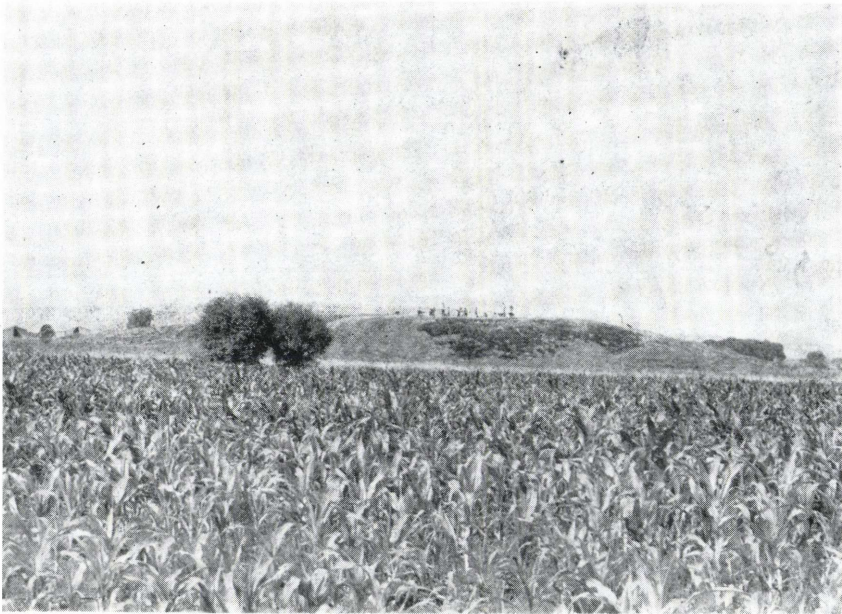
illeszkedik, azok kontúrjait jól követi. A cölöplyukak változó mélysége és formája alapján természetesen nyilvánvaló, hogy a szűz talajba mélyedő cölöplyukak különböző időszakokban, különböző szintekből beásott oszlopokat jelölnek. Vannak például olyan sekély kis ke-
rek lyukak, amelyek biztosan a herpályi kultúra fiatalabb időszaiban ásott cölöpök leg-
alsó részét jelzik. Némely esetben a cölöplyukak üregesek, vagyis a faoszlopok elége-
sekor, illetve elkorhadásakor nem tömődtek be. Ilyeneket főként a 8. szint házainál figyeltünk meg.

Ezekben az esetekben pontosan meg tudtuk állapítani, hogy az egykori padlónívótól milyen mélyre nyúltak (pl.: a 7. és 9. házakból induló üreges cölöplyukak 200—220 cm mélyek). A szűztalajon megfigyelt hosszúkás oszlopgödrök, amelyek közelítőleg 150-200, néha 250 cm hosszúak és 50-60 cm szélesek, több egymás mellé ásott oszlop helyét jelzik. E kettős, hármas, mélyre ásott oszlopoknak különösen nagy jelentőségük, szerepük volt az emeletes házak konstrukciójában. Emellett az is nyilvánvaló, hogy a mély oszlopoknak jóval nagyobb átmérőjű gödrot kellett ásni, mint maga az oszlop. A 9. szint alján kibontott oszlopgödrökben és azok alján elkorhadt famaradványokat, paticsdarabokat, illetve az egykori beásási szinthez közel, szénné égett oszlopdarabokat találtunk.

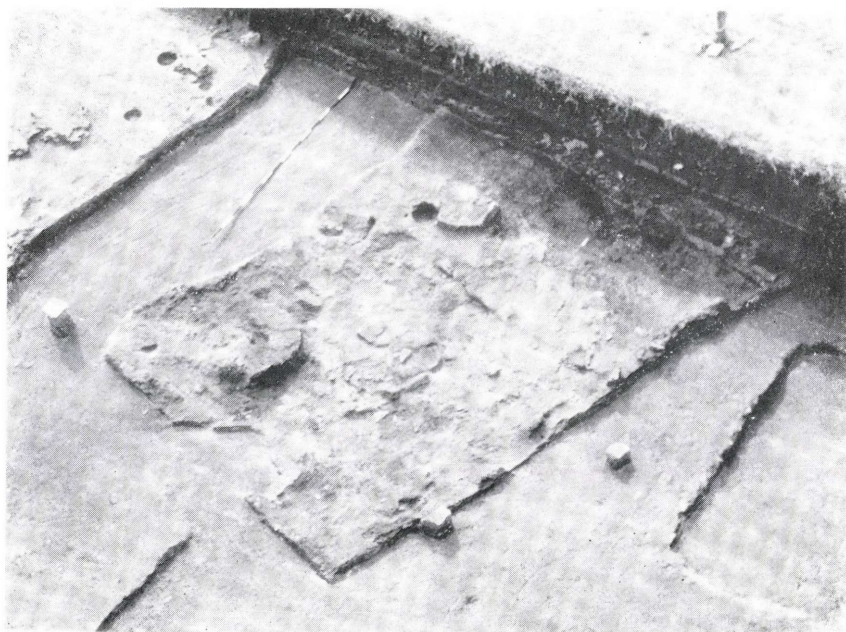
A 9. szint, mint már említettük, a tell-telep első időrendi fázisát, s a herpályi kultúra korai szakaszát képviseli.

2. A herpályi tell 8. szintje, „a nagy égési horizont” folytatja a 9. szint települési sajátosságait. Éppen az egykori tell-telepet elpusztító tűzvésznek köszönhető, hogy az akkori házak és berendezéseik igen jó állapotban maradtak meg (6. kép). A herpályi kultúra szinte teljes építészettörténeti forrásanyaga ebből a szintből származik. A háromszatú házak közül 8-nak a maradványait tártuk fel a „nagy égések horizontjából”, s mint fentebb említettük, ezek igen sűrűn álltak egymás mellett. Kétségtelen, hogy több háznak közös hosszanti vagy rövidebb fala lehetett. A legtöbb ház hossz tengelyének iránya Ny-ÉNy—K-DK, néhányé pedig erre pontosan merőleges volt. Nyilvánvaló ezek alapján, hogy a teleszerkezetben tervszerűség, átgondolt rendszer valósult meg.

Ismételten hangsúlyozzuk, a 8. szint emeletes házainak építészettörténeti jelentőségét. E típusból 5-öt tártunk fel itt. A 8. szint házai egy kisebb terecskét fogtak körül a feltárt területen. Különleges összefüggést sejtet, hogy éppen erről a szabad térről mélyedt le az az egyetlen megtalált áldozógödör, amelyben több kutya teljes csontvázát tártuk fel. A legtöbb leletanyag és állatsont is e házak közti térről került elő. A 8. szint a herpályi tell-településen a második neolitikus fázist testesíti meg, amely a herpályi kultúra klasszikus fázisa.

7. kép. Távlati kép Berettyóújfalu-Herpály tell-településéről

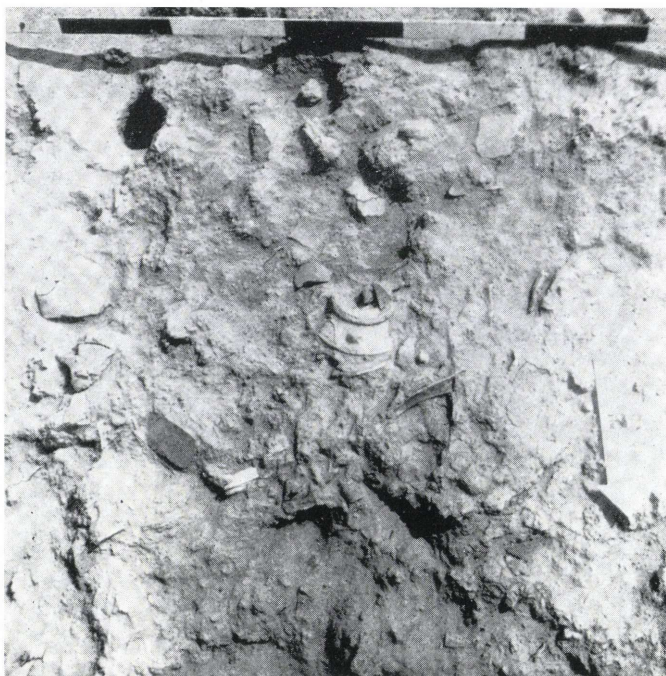
8. kép. A 4. és 4/A házak padlószintje (II. felület, 5—6. szint)

3. A 7. szintben két egymást követő telep megújítást figyeltünk meg, s e szint építészeti, települési módja folytatta a 8. szintben megfigyelt sajátosságokat. A házak helye csaknem pontosan követi a korábbiakat. A 11/a ház hosszanti oldalfalának oszlopai például pontosan az alatta lévő 11. ház megfelelő falába mélyedtek. Két esetben azonban azt figyeltük meg, hogy a 7. szinthez tartozó ház egy kissé keletre tolódott el rövidebb oldalával, az alatta lévő megfelelő házhoz képest. Ez az építési szint a tell-telep harmadik, átmeneti fázisát jelenti és a herpályi kultúra klasszikus szakaszából a fiatalabb szakaszba való átmenetet testesíti meg.

4. A 6. szint alsó részén egy nagyobb planírozás nyomát fedeztük fel, s ekkor kezdődött a korábbiakhoz képest teljesen új települési rendszer és más építésmód is. A feltárt területen a házak a korábbiakhoz képest ritkán álltak (8. kép) s így a tell közepén egy meglehetősen nagy szabad tér maradt üresen. Csak ebben a horizontban fordult elő olyan épület, amely egyetlen helyiségből állt (2/a ház). A települési módban kimutatható változások ellenére bizonyos építési hagyományok folytatódnak a megelőző időkből. A feltárt terület északi részén ebből az időszakból figyeltük meg a legvastagabb agyagfeltöltéseket. Ez a szint a telepen a negyedik fázist, azaz a herpályi kultúra fiatalabb fázisát jelenti.

5. Az 5. szint a herpályi tell-településen a megfigyelések alapján a 6. szint települési hagyományait folytatja. A ritkán álló házak az előző szinthez hasonló települési struktúrát bizonyítják. Az 5. szint felső, elhumuszosodott részében csak igen töredékes tűzhelymaradványokat tártunk fel. Ez a szint a telep ötödik fázisát alkotja, amelyet a herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisának neveztünk el (9. kép).

A herpályi kultúra e legfiatalabb szakaszát követően a tell-telepen megszűnt az élet, s a legfelső települési szint lassan elhumuszosodott. A lelőhelyen ezután tartósabb megtelepedés csak a bronzkor elején következett be. Hasonló törés a herpályi kultúra más tell-telepén is kimutatható, s a leletanyag alapján a késő neolitikus telek megszűnése nagyjából egy idő-

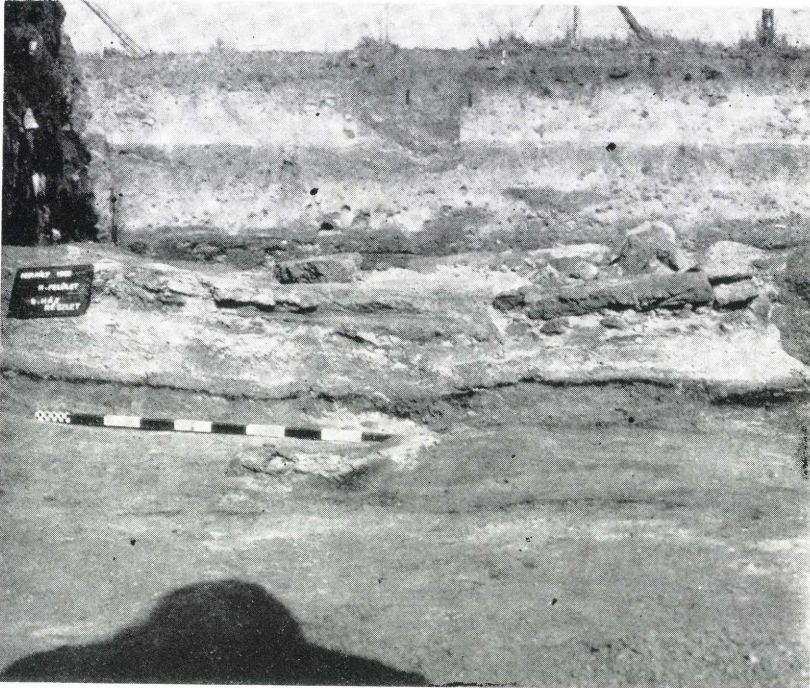
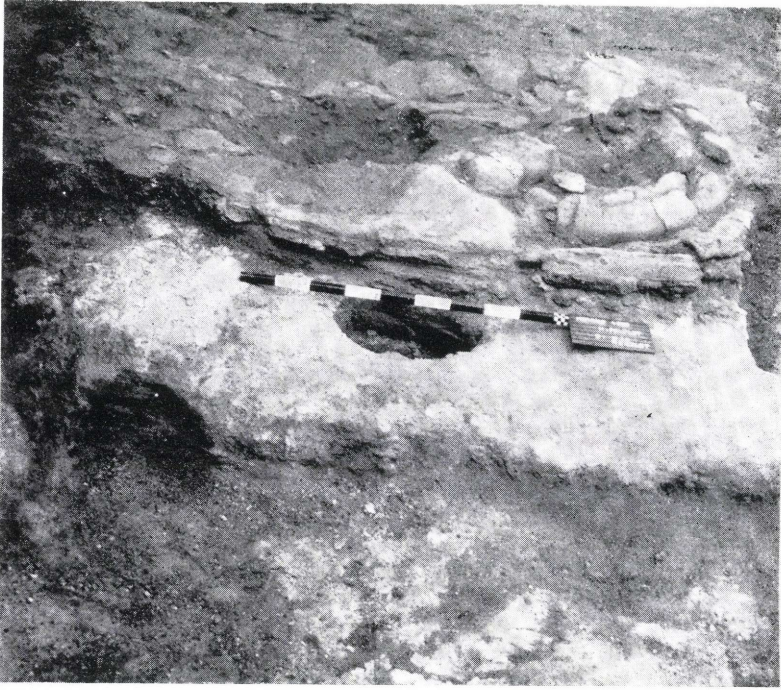
9. kép. Részletfotó az 1. házról és „prototiszapolgári” leletanyagáról (I. felület, 5. szint)

szakra tehető.¹¹ Összegezve a fentieket, megállapíthatjuk, hogy a herpályi kultúrát a herpályi névadó településen közelítőleg 3 m vastag rétegsor képviseli 5 fő települési szinttel. A települési rendszer sajátosságai alapján két eltérő, egymást követő típust tudunk elkülöníteni: Az alsó (5–7.) szintek házaktól zsúfolt telepszerkezetét, és a felső (6–5.) szintek ritka beépítettségét a szórványosabb telepjelenségekkel. E kettősség mellett ugyanakkor az építéstechnikában, házkonstruksiókban és belső berendezéseikben bizonyos azonosságok mutathatók ki, s e tényeket a telepen belüli folyamatosság bizonyítékaiként értékelhetjük. Drasztikus változás a települési módban csak akkor következett be, amikor a tell-települést elhagyták lakói, s egy új korszak új települési típusa jelent meg a Berettyó-völgy területén a tiszapolgári kultúrával. A herpályi telltelepülésen megfigyeltek szerint azt is egyértelműen állíthatjuk, hogy a „prototiszapolgári” időszakot követő elnéptelenedés nem egyszerűen egy katasztrófa vagy pusztulás (külső támadás) eredménye, mivel semmi ilyenre utaló régészeti tény (égéshorizont) nem találtunk a lelőhelyen.

A herpályi tellen feltárt épületek

A herpályi tell-településen a herpályi kultúra építési módjára igen sok új információt nyertünk, főként a 8. szint („nagy égések horizontja”) házak alapján. Általános jelenség, hogy a leégett házak omladékaik igen vastagon, néha 60–80 cm-es paticsréteggel borították az épületek roncsait, szinte egységes paticsfelülettel fedve a teljes ásatási felszínt. Ennek a vastag omladékrétegnek köszönhető, hogy az egykori padlók és felmenő falrészletek is jó álla-

¹¹ Terepbejárások és ásatások eredményei többek közt Berettyószentmárton, Zsáka-Várdomb, Zsáka-Markó, Berettyóújfalu-Szilhalom, Szentpéterszeg-Kovadomb lelőhelyeken.

10. kép. a—b A 9. ház padlója alatti gerendaalapozás kiégett lenyomata (II. felület, 8. szint)

potban maradtak meg. E felmenő falak gyakran 40—60 cm magasan álltak, s belsejük — valószínűleg a tűz hevevének eltérése miatt — erősebben kiégett, mint a külső rész. A házak omladékának eltávolítása igen aprólékos munkát igényelt, mivel sokszor ezek között nemcsak a berendezési tárgyak és belső agyagépítmények voltak, hanem olykor a lezuhant emeleti szint maradványai is. Tulajdonképpen ennek az aprólékos munkának volt köszönhető, hogy először Délkelet-Európában emeletes házakat sikerült régészetiileg bizonyítanunk, dokumentálnunk. Egyértelműen bizonyítani tudtuk, hogy ezek a kiégett, vízszintesen fekvő, összefüggő „paticsmaradványok” nem a bezuhant oldalfalból származnak, hanem a lezuhant földem, illetve emeleti padló részei. Egy-egy ház bontásának minden részletéről alapos fotó- és rajzdokumentációt készítettünk (11. kép a, b).

Az alsó szintek (9—7. szint) házainak alakja nyújtott téglalap, mérhető hosszuk közelítőleg 10 és 12 m között változott, szélességük 4—5 m volt. Átlagos alapterületüket így 50 m²-nek kalkulálhattuk. Természetesen vannak ennél kisebb és nagyobb házak is, így például a 7. ház 40 m² volt, míg a 12. ház jóval felülmúlta az 50 m²-t. E házak túlnyomórészt 3 osztatúak voltak, azaz 3 helyiségből álltak. A helyiségek funkcióját nem tudtuk egyértelműen meghatározni, mivel a berendezéseikben nem voltak szabályszerűségek, sőt méretük sem volt egyforma.

A felsőbb szintekben (6—5. szint) a többosztatú hosszú házak mellett feltártunk egy olyan építményt, amely csupán egyetlen helyiségből állt, ennek alapterülete 3,5 × 3,5 m volt. A felsőbb szintek nagy házainak hosszúságát nem tudjuk pontosan megállapítani, mivel ezek mind a feltáratlan rész alá nyúltak. Szélességük — amely szintén 4—5 m —, többosztatúságuk és egyéb morfológiai hasonlóságok alapján úgy ítélnéljük, hogy ezek hosszúsága az alsóbb szintek házainak hosszúságával megegyezett. A herpályi tell házainak bejáratára, annak helyére kevés adatunk van. A 6/b ház keleti, rövidebb oldalának közepén tudtuk a bejárat nyomát egyértelműen megfigyelni, amely 90 cm széles volt. Ez alapján feltételezhetjük, hogy a hosszú házak bejárata a rövidebb oldalukon lehetett.

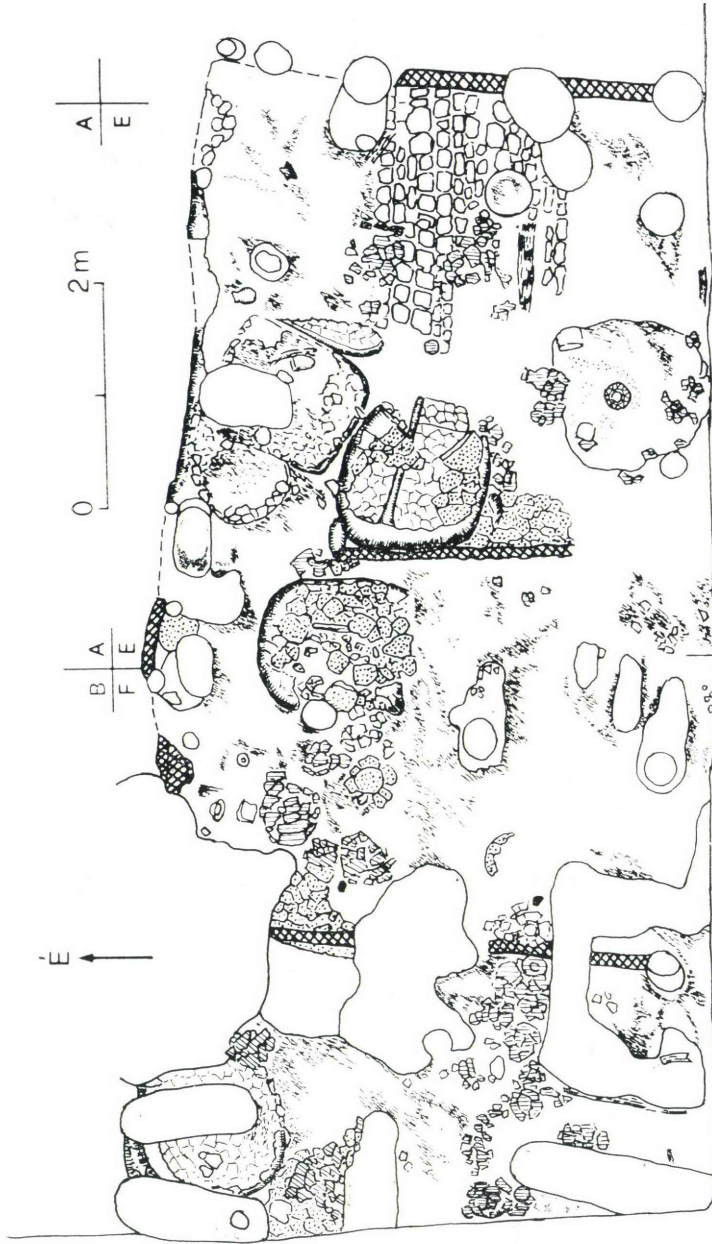
A herpályi tell-település házainak padlószerkezetében 2 típust tudtunk elkülöníteni. Az egyik típusnál a ház padlója enyhén teknősödvé mélyedt a külső járósínt alá. A padlót 3—5 cm vastag agyagtapasztás alkotta, amely a széleken ívelten simult az oldalfalak belső részéhez. A másik típusnál a ház tapasztott agyagpadlója alatt kereszt- vagy hosszirányban futó, hasított gerendákból és faágakból készített alapozás található. E konstrukcióval a ház padlószintje a külső járósínt fölé magasodott, s a padló szigetelése tökéletesebb lehetett. A házak tapasztott padlója ilyen esetekben is ívelten csatlakozott az oldalfalakhoz. A padló alatti faalapozás nyomát háromféleképpen is megtaláltuk. Az első esetben az illető ház leégésekor a faalapozás teljesen kiégett az agyagpadló alól és csak a padló alatti lenyomata bizonyítja meglétét (10. kép, a—b). (A gerendaalapozás tökéletes elége azért valósulhatott meg, mert a gerendák oldalról, az utca felé nyitottak lehettek, s elegendő levegőt kaphattak az égéshez.) A második esetben a famaradványok oxigénszegény környezetben csupán elszennesedtek a ház leégésekor, s ezek a padló alatt jól megmaradtak (12. kép, a—b). A harmadik esetben a ki nem égett házak padlója alatt a faalapozást a korhadt famaradványok bizonyítják. Az első két esetben a ház leégésekor olyan heves tűz érte az agyagpadlót mind alulról, mind felülről egyaránt, hogy az több helyen az oldalfalaknak megfelelő módon égett ki. Az agyagpadló a házak leégésekor gyakran a hasított gerendaalapozás irányának és alakjának megfelelően repedezett el. Ez különösen jól látszott a 2., 4., 11. házak égett agyagpadlóinál (13. kép). A házak padlójának fa alapozását először *Banner János* figyelte meg Magyarországon egy Hódmezővásárhely-Kökénydombon feltárt tiszai kultúrába tartozó ház esetében.¹²Ez a padlószerkezeti sajátosság általános a délkelet-európai neolitikus tell-kultúrák há-

¹² *Banner J.*: A harmadik ásítás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. Arch. Ért. 78 (1951) 28, 34; *Banner J.*: Az újabbkőkori lakóház kutatás mai állása Magyarországon. Arch. Ért. III/4 (1943) 28, 34.

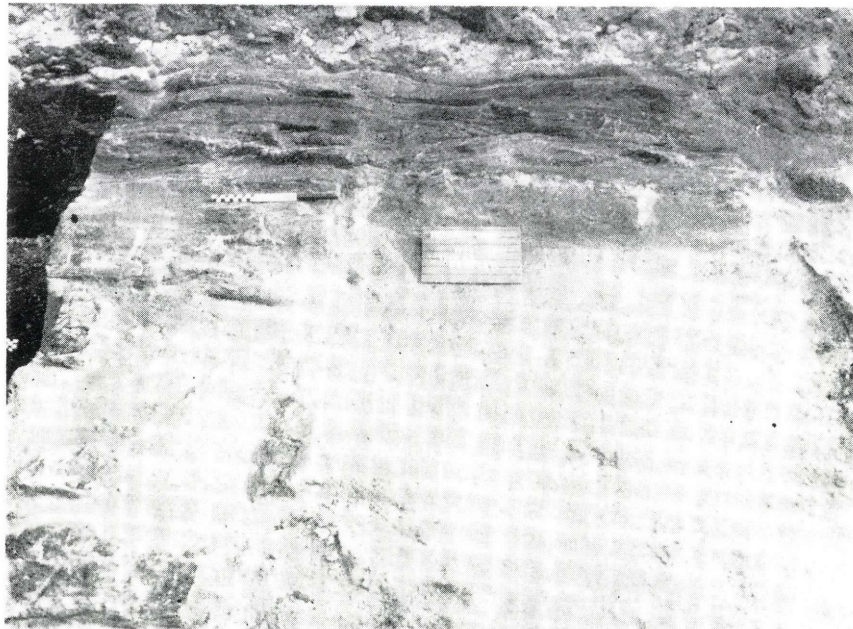

11 a

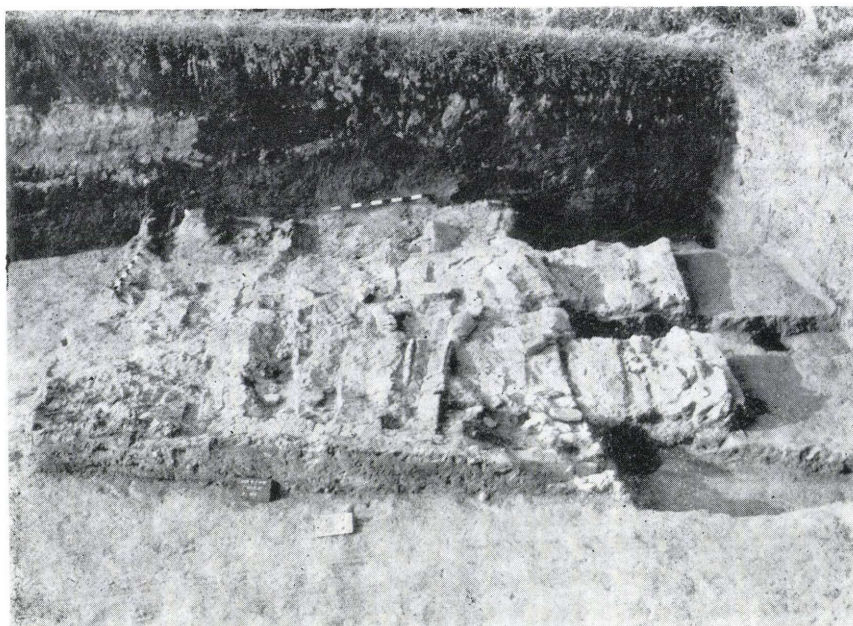
11. kép. a A 11. ház padlósíntjének fotója, *b* A 11. ház padlósíntjének rajza (I. felület, 8. szint)

11 b

12. kép. a A 11/A ház padlója alatti elszenesedett gerendaalapozás maradványai (I. felület, 7. szint),
b A 11. ház padlója alatti elszenesedett gerendaalapozás maradványai (I. felület, 8. szint)

13. kép. A 2. ház átégett agyagpadlója a hosszanti törésekkel (I. felület, 6. szint)

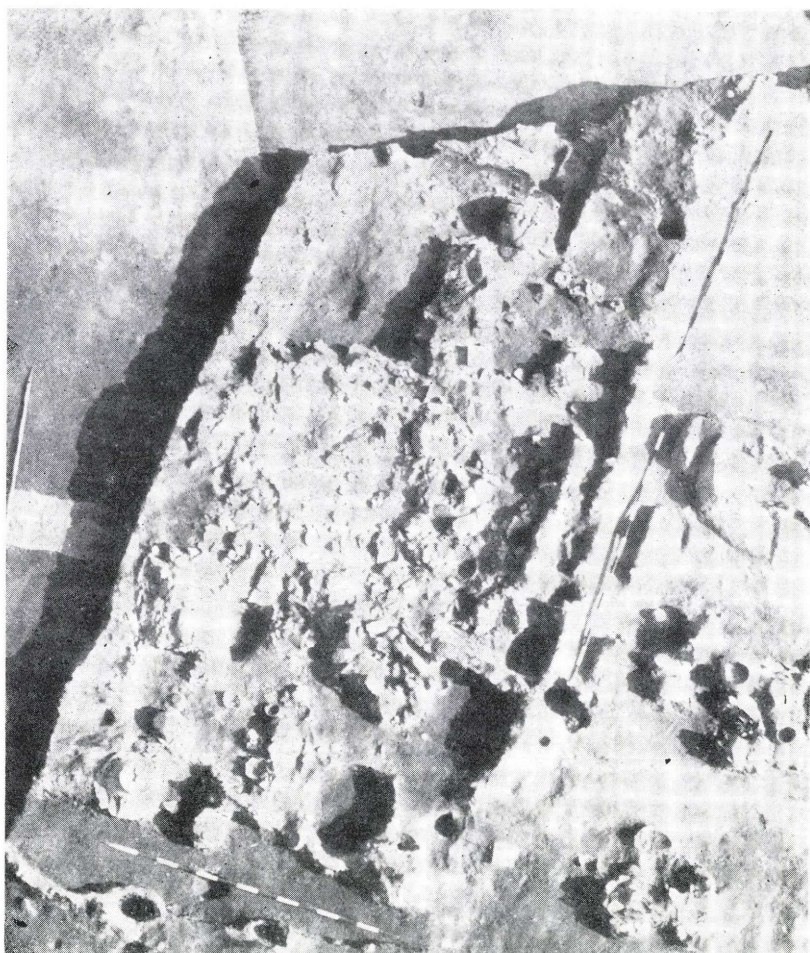
zainál, már a herpályi kultúrát megelőző időszakban is.¹³ Ugyanez a „ploscsadki”-nak nevezett padlószerkezet a Cucuteni-Tripolje kultúrákban is általános.¹⁴ Ez a tárgyalt építéstechnikai sajátosság a herpályi kultúra tell-telepét Délkelet-Európa neolitikus tell-kultúráihoz kapcsolja.

A herpályi tell leégett házainak agyag padlója különböző mértékben égett ki. A padlót szinte minden esetben egy vékony kormos vagy hamus réteg borította, amely talán valami-féle szerves anyag maradványa lehetett. Néhány esetben az égett agyagpadlón kiégett nádlenyomatokat is találtunk, amely a padlót fedő egykori szőnyegszerű nádborításra utal. A házak padlóján többszöri megújítás nyomát fedeztük fel, ilyenkor vagy csak egyszerűen vékony agyagréteggel vonták be a padlót bizonyos időközönként, vagy a padlón keletkezett egyenetlenségeket különböző vastagságú agyagfeltöltéssel javították ki.

A házak oldalfalának váza, a cölöplyukak tanúsága szerint, 25–35 cm átmérőjű oszlopokból állt, ezek főként kerek átmetszetűek, esetenként hosszában félbehásítottak, azaz fél-

¹³ *Todorova, H.*: i. m. 51; *Simoska, D.*—*Sanev, V.*: The Neolithic Settlement Veluška Tumba at Bitola. A report on the Protecting Excavations in 1971 and 1972. *Macedoniae Acta Archaeologiae* 1 (1975) Pril. 6 a, 88; *Grbić, M.*: Porodin. Eine Spätneolithische Ansiedlung auf der Tumba bei Bitolj. (Bitolj, 1960) 97; *Tringham, R.*: The Early Agricultural Site of Selevac, Yugoslavia. *Archaeology* Vol. 33/2, 1980, 27; *Ridley, C.*—*Wardle, K. A.*: Rescue Excavations at Serbia 1971—1973: A Preliminary Report. *BSA* 74 (1979) 195, Fig. 4 (középső neolitikus), 213, Fig. 2 (késő neolitikus); *Brukner, B.*: Ein Beitrag zur Formierung der neolithischen und äneolithischen Siedlungen im jugoslawischen Donaugebiet. In: *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum.* (Mainz, 1982) Fig. 12, 13a; *Benac, A.*: Obre II. A Neolithic settlement of the Butmir Group at Gornje Polje. *WMBHL* Vol. III (Sarajevo, 1973) 48.

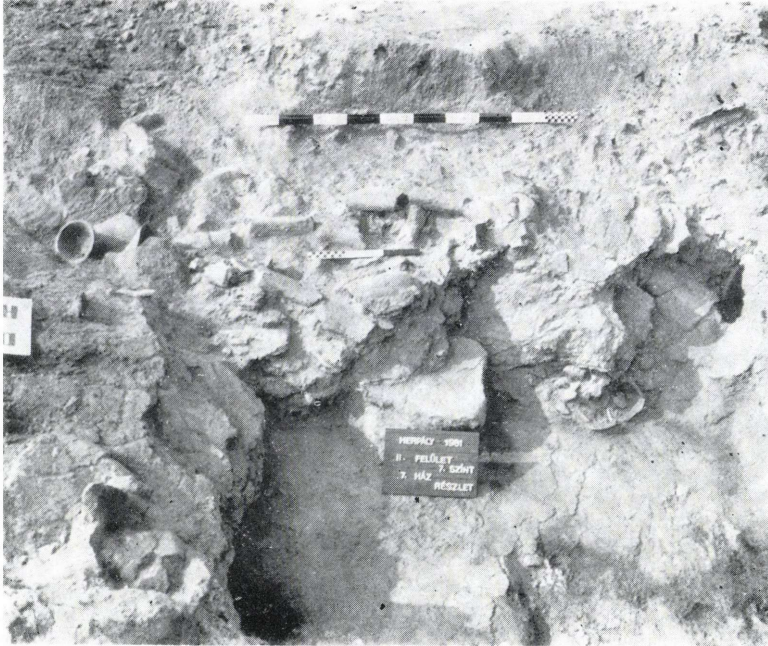
¹⁴ *Passek, T. S.*: Periodizacija Tripolskih Poselenij. *Materiali i issledovanija po SSSR, Moskva*, 10 (1949) Fig. 22—24, Fig. 37—40, Fig. 44, Fig. 72—74; *Markevich, V. I.*: *Pozdnyetripolszkije Plemena Szevernoj Moldavii.* Kishinev, 1981. 69—88, 18. kép.

14. kép. a A 7. ház, középen az emeleti padló maradványaival, b A 7. ház padló- és emeletszintjének részlete, mindkét szinten edényekkel és más leletekkel (II. felület, 8. szint)

kör átmetszetűek voltak, de néhány esetben hosszában négy részre vágott cölöpök nyomát is felfedeztük. Az átlagosan 1,5—2 m távközű oszlopok közeit vékonyabb függőleges ágak töltötték ki, s ezeket vízszintes ágak erősítették. A házak e vázszerkezetét kívülről-belülről vastag pelyvás agyagtapasztással borították, amelyek vastagsága nem egyenletes és 20—40 cm között változott. Az agyag falfelületet kézzel gondosan elsimították, sőt többször megújították. E megújítások vékony agyagréteggént válnak le az egykori falfelületről. Egy belső falföredéken bemélyített díszítés nyomát fedeztük fel, amely arra utal, hogy a faldíszítés talán több esetben is előfordult a telep házáinál.

A 7—8. ház, 9—10. ház és 11—12. ház esetében azt is megfigyeltük, hogy az oldalfalakat teljesen összeépítették. Ilyenkor a mérhető kettős falvastagság 60—80 cm-nek adódott, amely igen masszív agyagkonstrukcióra utal. Mindezek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy egy-egy ház építéskor igen nagy mennyiségű agyagot használtak fel. Például egy 2 m falmagasságú, 50 m² alapterületű, háromosztatú, 30 cm falvastagságú házhoz 26,5 m³ agyag

volt szükséges. Ilyen mennyiségű agyag kitermeléséhez és magához a házepítéshez nyilvánvalóan jelentős munkaerő-összefogás kellett, hasonlóan a közép-európai vonaldíszes kerámia építményeihez.¹⁵

Az ásatás legmeglepőbb és vitákat is keltő településtörténeti eredménye a már említett emeletes házak felfedezése volt. A 8. szint több házánál figyeltük meg, hogy pontosan egymás felett két kiégett „padlónívó” helyezkedett el. E két vízszintes járószint egyazon házhoz tartozott, mivel egy leégett omladék fedte mindkettőt. A felső „padló” úgy zuhant az alsóra, hogy közvetlenül borította az alsó padlón fekvő építményeket (pl.: kemence) és ép edényeket is (14. kép, a—b). Mindezek alapján világos, hogy ugyanazon épületnek két egymás feletti járószintjéről van itt szó, és nem két egymást pontosan fedő két külön házról. Erre utal az a további megfigyelésünk is, hogy a herpályi tellen két egymást ugyanazon a helyen követő bármely ház között kivétel nélkül planírozás és a felület egyenetlenségeit eltüntető agyagfeltöltés található. Az is lényeges, hogy az egymás feletti leégett házaknál mindig kimutatható az alsó padlót és a felső ház padlóját elválasztó alsó ház omladékának maradványa, amelyet a planírozás többé-kevésbé megromsolt. A planírozás legtöbbször az alatta lévő berendezési tárgyakat is érintette. Ezzel ellentétben a kettős, egymás feletti padlónívóval rendelkező házaknál az alsó padlón bolygatás nélkül maradtak eredeti helyükön ép edények és egyéb berendezések. Mindez azt mutatja, hogy a felső padló közvetlenül a földszinten lévő berendezésekre zuhant rá, s e felső járósnívó összetöredezett maradványa vonulatával követi az alatta lévő tárgyakat. A két padló egyidejű leégése e tények fényében kétségtelen. A felső „padlót” az előzőekben joggal neveztük padlónak, mert rajta agyagépítmények helyezkedtek el (pl.: kemence, agyag-„asztal”, „-oltár” stb.), másrészt ugyanott számos kisebb-nagyobb edény, örlőkő, használati eszköz feküdt. Az is megfigyelhető volt, hogy a felső, kiégett és le-

¹⁵ Startin, W.: Linear Pottery Culture Houses: Reconstruction and Manpower. PPC 44 (1978) 153—156.

15. kép. A 6/B ház padlószintjének részlete, felette a leszakadt emeleti nivó maradványai (II. felület, 8. szint)

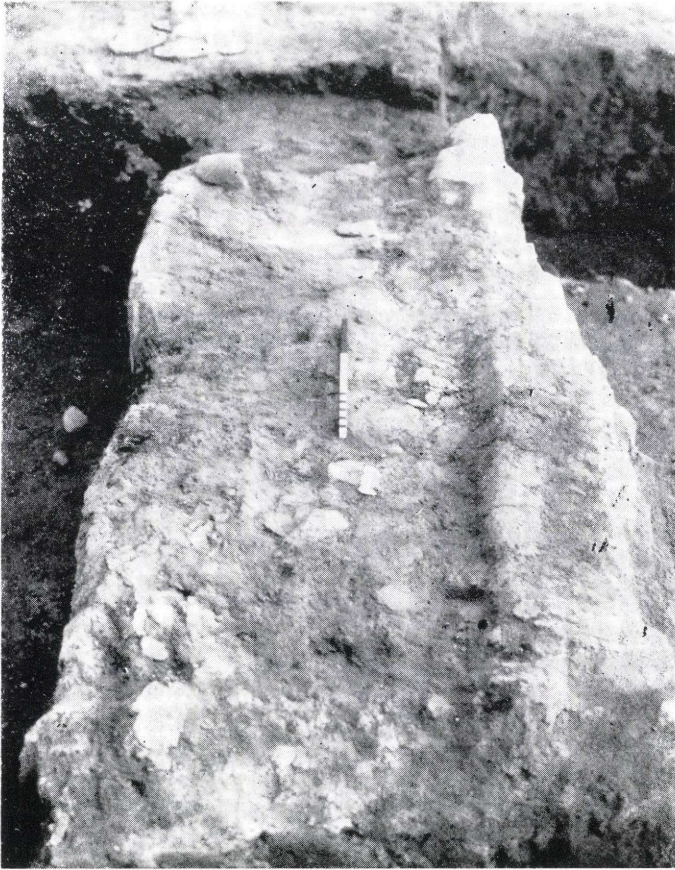
zuhant agyagpadló gyakran teljes szélességben (4-5 m), összefüggően fedte a házat. Mindezek alapján világos, hogy ezt a padlót nem lehet az oldalfal bedőlt maradványával összevetésíteni. Az is nyilvánvaló, hogy olyan házakról van itt szó, amelyek két egymás feletti járószinttel rendelkeztek (15. kép, 16. kép, a—b). Az említett házak felső padlóján megfigyelt, elsősorban tüzelést szolgáló építmények és a 12. ház felső padlójának szélén elhelyezkedő kemence alapján bizonyos, hogy ezek nem egy oldalfal nélküli, sáttetővel fedett padlószintet jelentettek. Valódi, szabályszerű emeleti szintek voltak, amelyek mellett a felmenő fal tovább folytatódott, hiszen csak így férhettek el a tető alatt az említett, tüzelést szolgáló építmények. A fenti, csupán csak kiragadott bizonyítékok alapján is megalapozottnak tartjuk az emeletes házak herpályi meglétét.

A házak szerkezetére vonatkozó megfigyelések is a fenti megállapításunkat erősítik meg. Itt elsősorban az altalajon jól megfigyelt oszlopgödrök sajátosságaira gondolunk. Ezekben a fentebb már ismertetett hosszúkos oszlopgödrökben az emeletes házakkal szoros összefüggésbe hozható kettős, illetve hármas oszlopok álltak, merőlegesen az egykori házfalak vonalára. Az igen mélyre ásott oszlopok páros vagy hármas előfordulása csak egyféleképp magyarázható: egymás mellett állva különböző funkciót láttak el, közülük az egyik a tetőszerkezetet tartotta és egyben a földszinti-emeleti oldalfal vázát képezte, míg a második-harmadik csak az emeleti födém magasságáig nyúlt, s azt támasztotta alá (19. kép, a—b). A közép-európai vonaldíszes kerámia nagyméretű házainak belső, kettős oszlophelyeiről meggyőzően bizonyították, hogy ezekben is kettős funkciójú oszloppárok álltak. Az egyik a tetőszerkezet terhelését viselte, míg a másik egy mennyezetszerű vagy padlószzerű belső építményt tartott.¹⁶ A neolitikum technikai szintjén lehetetlen volt, hogy egy szerkezeti elemmel valósítsák meg

¹⁶ Startin, W.: i. m. 143—153, Fig. 1—8; Moddermann, P. J. R.: Die Hausbauten und Siedlungen der Linienbandkeramik in ihrem westlichem Bereich. Fundamenta, Reihe A, Band 3, (Köln, 1968).

16. kép. a—b A 12. ház padlószintjének részletei, felette a leszakadt emeleti nívó maradványai (I. felület, 8. szint)

17. kép. A 2/A ház fala melletti agyagpadka részlete (I. felület, 6. szint)

a két statikai célt. Az emeleti szint terhet nem lehetett egyszerűen csak az oldalfalakra helyezni, sem pedig az oldalfalak vázát képező oszlopokra átvinni, mivel akkor a keresztirányú merevítés ismeretlen volt. Ezt csak egy újabb szerkezeti elem (födém tartó oszlop) alkalmazásával tudták megoldani az egykori építők.

Az emeletes házak herpályi megfigyelése egyáltalán nem egyedülálló Délkelet-Európa neolitikumában¹⁷, hasonlóképpen feltehetően például a szerémségi Gomolava tell-telepén, Vinča-Pločnik korú szintben. Itt a herpályihoz hasonló kettős oszlopgödrök jól követték a házak alaprajzát, s ezek szerint gondolhatunk emeletes házakra.¹⁸ E feltevésünket a legújabb feltárások égett házmaradványai, kettős padlónívóinak megfigyelései is megerősítik.¹⁸ Gomolaván a közép-európai vonaldíszes kerámia házához hasonló, kettős belső oszlophelyeket tartalmazó házalakok is előkerültek, amelyek oldalfala alapárkos típusú. Ezeknél is csak valamilyen belső födémmel magyarázható a kettős oszlophelyek megléte.²⁰ Véleményünk

¹⁷ Todorova, H.: i. m. 52.

¹⁸ Brukner, B.: i. m. Abb. 6—7.

¹⁹ Ez a tény jól megfigyelhető volt az ásás fő profilján 1982-ben. Az említett házmetszetek a legteljesebb mértékben hasonlítanak a Herpályon megfigyeltetekhez.

²⁰ Brukner, B.: i. m. Abb. 7a, 8.

18. kép. Négyzetletes, kétosztatú kemence a 10. házból (II. felület, 8. szint)

szerint a Vinča kultúra névadó lelőhelyén a Pločnik fázis vastag omladékrétegei, kettős égett agyagnívói szintén hasonló emeletes házakat bizonyítanak.²¹ Ugyancsak emeletes házakra utaló maradványokat tárt fel *R. Tringham* a szerbiai Selevacon.²² Európában elsőként a Tripolje kultúrában bizonyította *V. I. Markevich* az emeletes házak használatát²³ és az ott talált emeletes ház-modellek csak megerősítik ezt a következtetést.²⁴ Az Égeikumból például Servia és Sesklo lelőhelyekről ismerünk emeletes épületre utaló megfigyeléseket,²⁵ később csupán a korai bronzkortól válik ez a háztípus széles körben elterjedté, természetesen más szerkezeti megoldásokkal és más építőanyagok használatával.²⁶ A Közel-Keleten ugyanakkor az emeletes házak már a prekerámias neolitikumtól használatosak voltak s itt is különféle építőanyagokat alkalmaztak.²⁷

²¹ *Srejšović, D.—Stojanović, B.—Tasić, N.—Krstić, D.*: Vinča u Praistoriji i Srednem Veku. (Kiállítás katalógus) (Belgrád, 1984) 25. oldalon színes metszetkép.

²² *Tringham, R.*: i. m. 27. A szituáció Herpályéhoz hasonló: „In one particular house, the remains of three superimposed floors were uncovered”.

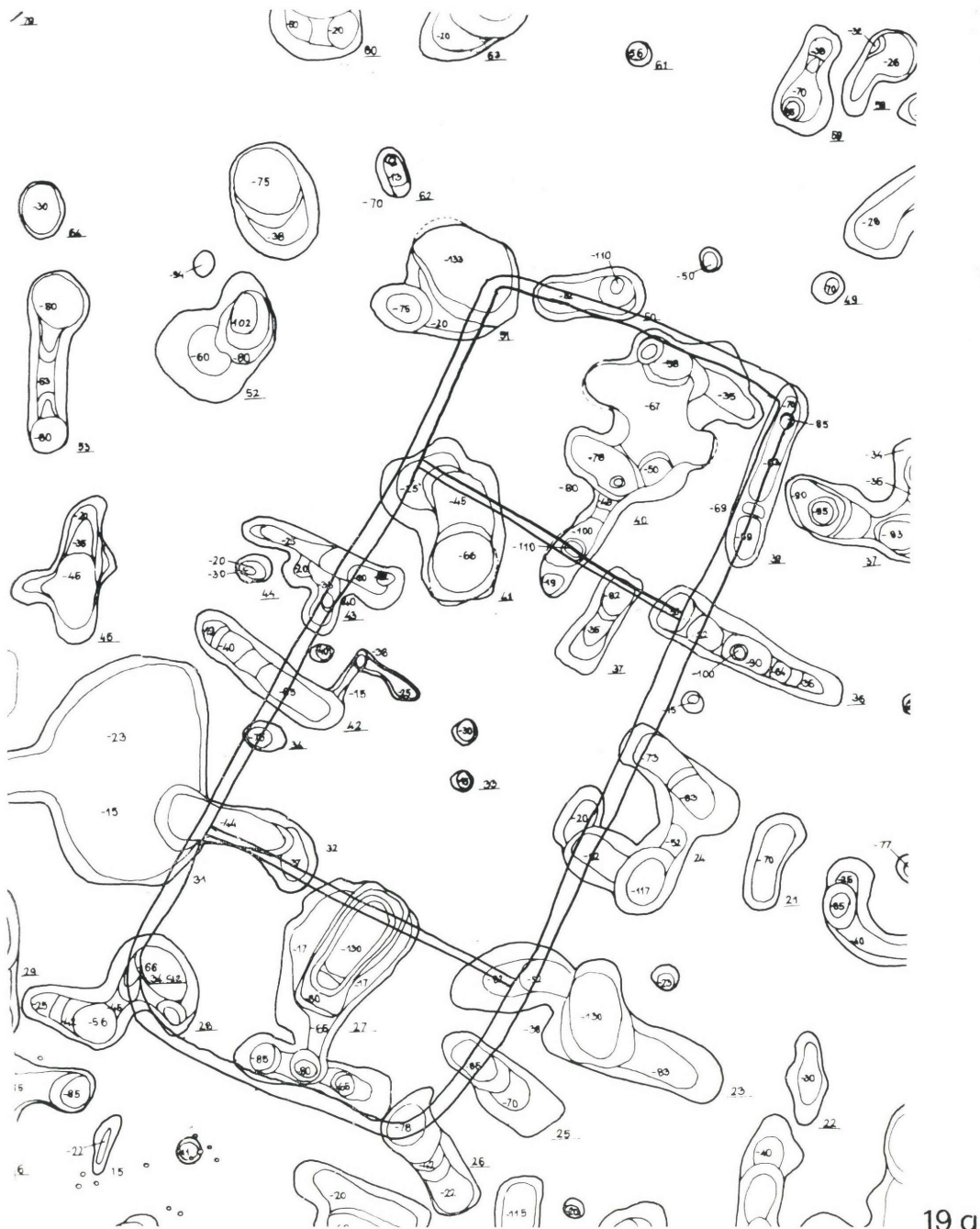
²³ *Markevich, V. I.*: i. m. 87—88, 19. kép 3.

²⁴ *Markevich, V. I.*: i. m. 46. kép, 1—2.

²⁵ *Ridley, C.—Wardle, K. A.*: 195, 198, 200, 202. A szerzők feltételezik az emeletes épületek meglétét Servián a középső és késői neolitikumban.

²⁶ *Sinos, S.*: Die vorklassischen Hausformen in der Ägäis. (Mainz, 1971) 33, 39.

²⁷ *Mellaart, J.*: The Neolithic of the Near East (London, 1975) 77, 118, 120, 136. Az olyan alaprajzok, amelyeknél belső támasztó oszlopok nyoma figyelhető meg, szintén emeletes épületeket sejtetnek.

19. kép. a A 7. ház alatti oszlopögdörök a ház rekonstruált körvonalával (II. felület, 10. szint), b A 7. ház rajza, közepén a leszakadt emeleti nível maradványaival (II. felület, 8. szint)

Agyagpadkák

Elsősorban a 6. szint 2. és 2/a házainál figyeltük meg, hogy az oldalfalakhoz belülről alacsony (8-10 cm magas) és mintegy 25-30 cm széles padka csatlakozott (17. kép). A 2. ház északi fala mentén húzódó padkán több edény állt. E padkák pontos funkcióját nem ismerjük, mert nem minden háznál fordultak elő, de a megfigyelt esetekben szervesen illeszkedtek a ház architekturális egységébe. Lehet, hogy ezek az agyagpadkák már a telep alsóbb szintjeiben megjelent építési sajátosságok, bár ott csak egy esetben, a 10. ház déli falánál figyeltük meg nyomait. A padkák a padlóhoz hasonló módon égtek ki, s rajtuk is megfigyeltük a többszöri megújítást bizonyító agyagrétegeket.

Kétosztatú kemencék

A herpályi neolitikus házak legjellegzetesebb és legáltalánosabb belső építményei a kemencék, amelyek funkciója egyértelműen meghatározható. A „nagy égési horizont” (8. szint) házaiban talált, csaknem ép példányok alapján pontosan rekonstruálható a formájuk, méretük, szerkezetük, sőt valószínű használatuk módja is. E kemencék alaprajza általában lekerékített sarkú téglalap vagy négyzet, 1 m és 1,5 m közötti mérethatárokon belül változó oldalhosszúságokkal. E kemencék felépítménye csonka gúla alakú, teteje lapos, s a padlónívótól számított magasságuk mintegy 50 cm. Oldalukon a nyílásuk széles és laposan ívelt volt, s a nyílás melletti oldaléleket bevagdalásokkal tagolt bordák szegélyezték. A kemencék tetejének négy sarkát gyakran stilizált agyag bikaszarvpárok díszítették (19—20. kép). A kemencék fala pelyvás agyagból készült, és átlagos vastagságuk 3—5 cm volt. További különlegességük a tapasztott és simított tüzelőlapon húzódó hosszú agyagbordában áll. Ez a bejárati nyílásra

20. kép. Négyzetletes, kétosztatú kemence a 11. házból (I. felület, 8. szint)

merőleges és a tüzelőlapot 1 : 2 arányban két részre osztó agyagborda minden esetben a kemence elé is kinyúlt, és ott besimult a padlóba. Általános, hogy a tüzelőlap kisebbik része enyhén teknősen kiképzett volt, másrészt erősebben kiegészített, továbbá igen gyakran vastag hamuréteg halmozódott fel benne. A tüzelőlap nagyobbik részén hamut sosem találtunk, feltehetően ez a rész szolgált sütésre (főzésre), míg a bordával leválasztott kisebbik részben égett a tűz. Több esetben azt figyeltük meg, hogy a kemence tüzelőlapja a szájnylás előtt élben megtört és rézsütosan lejtett a tapasztott padlóra. E kétosztatú kemencékénél is megállapítottuk a tüzelőlap, borda, belső-külső fal többszöri megújítását, újratapasztását. A herpályi ásatás alapján azt valószínűsíthetjük, hogy minden házhoz tartozott legalább egy ilyen kétosztatú kemence, de például a 11. házban kettő is volt e típusból, s ott két különböző helyiségben helyezkedtek el (11. kép, a—b, 20. kép). A 12. háznál pedig az emeleti szinten találtuk meg egy ilyen kemencének a maradványait. A kétosztatú kemencék házon belüli helyzetére semmiféle szabályszerűséget nem tudtunk megállapítani, csupán azt, hogy valamelyik sarokban vagy valamelyik falhoz támaszkodva álltak.

A herpályi tell-telep alsó, le nem égett házakat tartalmazó szintjében (9. szint), egészen az altalajig nagy számban találtunk kétosztatú kemencemaradványokat, melyekből legtöbbször csak a tüzelőlap és a rajta lévő borda maradt meg. A „nagy égési horizont” feletti szintekben is (7—5. szint) megtaláltuk a kétosztatú kemencék töredékeit. Mindezek a felépítmény nélküli „kemencetorzók” a 8. szint megfigyelései nélkül csak nehezen lettek volna értelmezhetők. Korábban már említettük, hogy az alsóbb és felsőbb szintekben talált kétosztatú kemencetöredékek is valószínűleg ki nem égett vagy teljesen elpusztult házakhoz tartozhattak. A legfiatalabb ilyen kemencét az 5. szint („prototiszapolgári” horizont) alsó részén találtuk. A herpályi tell települési módjában kimutatható változásokkal szemben e különleges kétosztatú kemencék kezdettől való folyamatos megléte az építési mód azonos elvét és a kulturális folyamatosságát hangsúlyozza.

Peremes tűzhelyek, nyitott tetejű kemencék

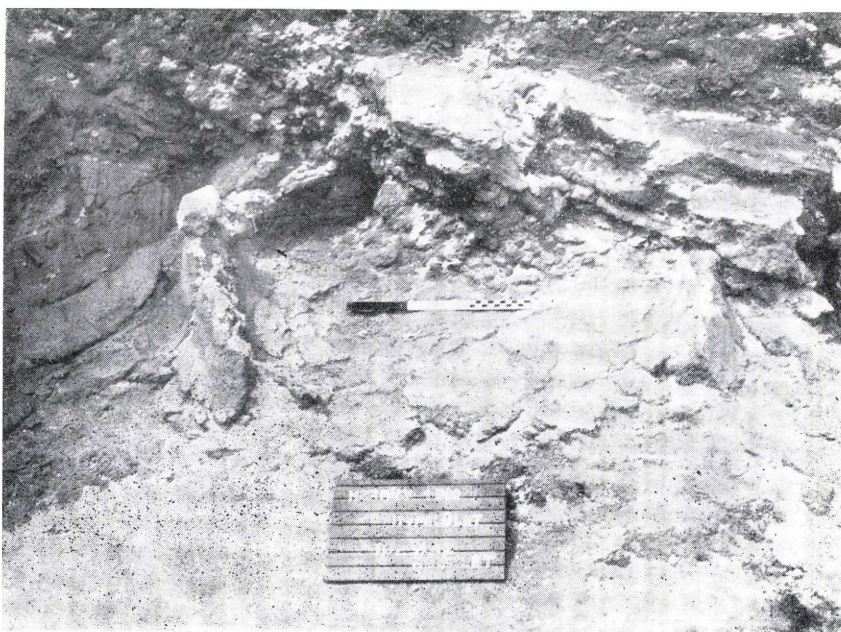
A herpályi tell házaiban előfordulnak a kerek vagy lekerekített sarkú, négyzet alakú, alacsony vagy magasabb peremmel rendelkező agyagépítmények, amelyek oldalhosszúsága 1—1,5 m között változik. Ezek mindig közvetlenül a padlóra voltak tapasztva, a 11. házban ennek külön nádból-ágból álló alapozását is megfigyeltük. A peremen belüli vízszintes lap simára tapasztott, mint a kétosztatú kemencék tüzelőlapja. E hasonlóságok és egyéb nyomok alapján arra következtethetünk, hogy az alacsony peremű építmények egyszerű nyílt tűzhelyek voltak (21. kép). A magasabb pereműek talán felül nyitott kemencék lehetnek, amelyeket felül nagyobb fedő borított. A 11. ház egyik kétosztatú kemencéje mellett állt egy négyszögletes alacsonyabb peremű tűzhely, továbbá egy kerek, felül nyitott kemence maradványa. Ez utóbbihoz tartozhatott az a nagyméretű, durva agyagból készített fedő, amit a kétosztatú kemence oldalfalához támasztva találtunk meg. Ezeket a peremes tűzhelyeket, illetve kemencéket az előző építményekhez hasonlóan többször megújították.

Örlőhelyek

A herpályi kultúra házáinak agyagpadlóján néhány esetben külön kiképzett örlőhelyeket találtunk. Ezek ovális, 60—70 cm hosszú és 40—50 cm széles, kicsiny peremmel ellátott, padlóba mélyedő teknők. Bennük és közelükben nagyobb örlőköveket találtunk, s így ezek az objektumok funkcióját is megvilágítják.

Agyag-„asztalok”, „oltárok”

A herpályi tell-település házáinak tipikus belső építményei voltak az agyagból készített változatos formájú „asztalok” és „oltárok”, a legalsó szinttől a legfelsőig. Egyelőre nem dönthető el egyértelműen, hogy a változatos forma eltérő vagy azonos funkciót takar.

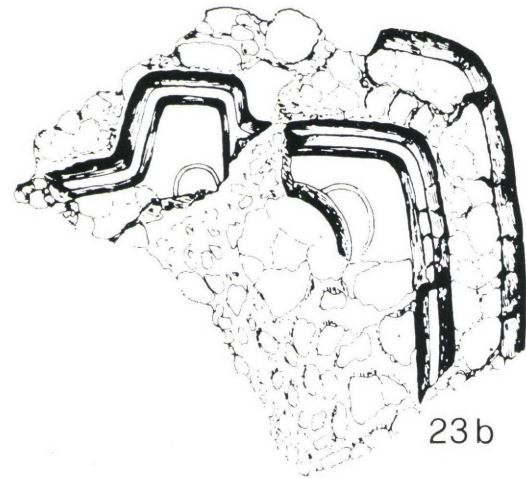
21. kép. Kerek kemence maradványa a 10. házból, a részakadt emeleti padlónív maradványaival (II. felület, 8. szint)

22. kép. Négyzögletes „agyagasztal” a 4. házból (II. felület, 6. szint)

23 a

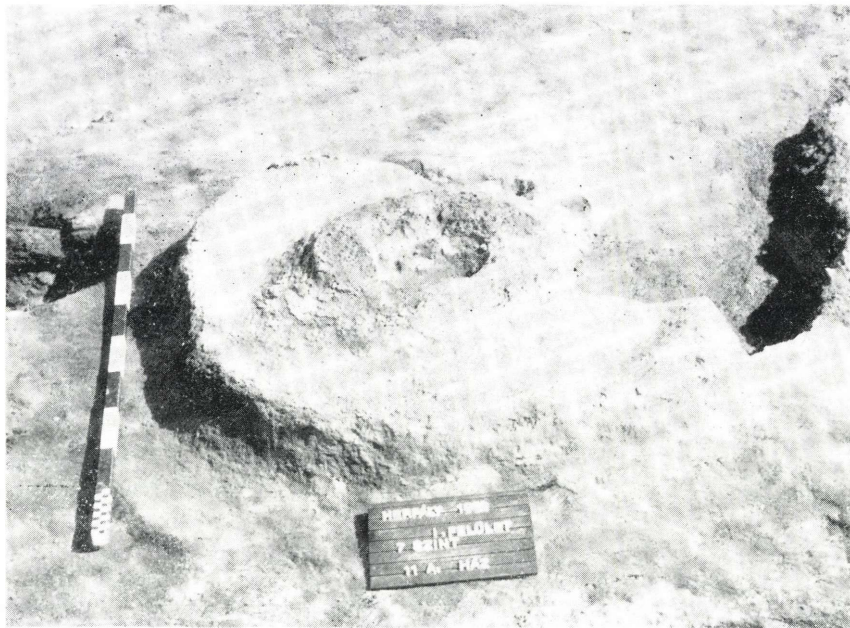

23 b

23. kép. *a—b* Lóhere alakú oltár részlete a 9. házból (II. felület, 8. szint)

1. Leggyakoribb típus a lekerekített sarkú téglalap vagy ovális formájú, lapos tetejű, asztalszerű agyagemelvény, amely a házak padlójára volt tapasztva, s általában 10-15 cm magasságot ért el. Méretük általában 1—1,5 × 0,7—1,2 m között változott. Jellemző ezen egyszerű, lapos asztalokra, hogy egy házban több is előfordult, sőt egy helyiségben kettő is (pl.: az 1. és 5. házban). Hangsúlyozzuk, hogy ezek a házakkal együtt kiégett „asztalok” az emeletes házak felső szintjén is megtalálhatók voltak. A 7. házban pedig kizárólag az emeleti részen fordult elő. Az agyagépítmények e típusának pontos rendeltetését nem tudjuk (22. kép).

2. A fenti lapos tetejű, egyszerű „agyagasztalok” típusához kapcsolódik az a különleges agyagépítmény, amelyet szögletesedő lóherealakként lehet legjobban körülírni. Többek között az egyik ilyen lóhere alakú építmény a 9. házból származik. Ennek magassága 8-10 cm, a teljes kiterjedés a töredékesség miatt nem mérhető, s külső szegélyén 2 cm magas perem fut körbe. A közepén enyhén bemélyedő kis medencét találtunk. Ennél a 9. házból származó emelvényénél is a funkcióbeli bizonytalansággal találkoztunk, ugyanis a belső medencén kívül a perem és a sajátos alak valószínűsíti az oltárként való interpretálást (23. kép, a—b). Ugyanakkor éppen ezt az „oltárt” egy következő időszakban, de még a 9. ház használatának idején, úgy újították meg, hogy formáját is átalakították, s ennek eredményeként egy enyhén ovális, lapos tetejű agyagasztalt kaptak. Ez pedig az előzőekben ismertetett típust képviseli. E megfigyelés esetleg a két agyagépítmény-típus funkcióbeli közelségét, esetleg azonosságát jelenthetné. A másik megfigyelésünk ezzel szemben a 2. házban talált „agyagasztal” munkahely jellegére utal, mivel itt annak közelében 6 darab nagyméretű örlőkövet találtunk. Bár az is elképzelhető, hogy az örlés szerves része volt a rituális műveleteknek, szertartáscknak. A lóhere alakú agyagépítmények oltárként való használatát az is alátámasztja, hogy a herpályi tell-településen kis agyagmodelljei is előkerültek. Hasonló formájú oltárok a Cucuteni-

24. kép. Kerek oltár a 11/A házból (I. felület, 7. szint)

Tripolje kultúra házaiból ugyancsak ismertek,²⁸ és a ház- (szentély-) modellekben szintén megmintázták ezt a különleges oltártípust.²⁹

3. Újabb típust testesít meg az az agyagkorong alak, amely közelítőleg 1 m átmérőjű. Ennek közepén agyagkúp emelkedett, amelyet gyűrűsen egy mélyedés vett körül (24. kép). A korong külső széle kis perembe hajlott felfelé. Különlegessége, hogy az agyaglap alá sűrűn egymás mellé helyezett állatsont- és őrlőkőtöredéket tapasztottak. Vallási életben betöltött szerepükre, oltárként való interpretálásukra utalhat, hogy például a 12. ház kerek oltárja közeléből több agyag bikafejmodell töredéke került elő. A kerek oltárok között olyant is találtunk, amelynek a közepén kis medence található (pl.: 4. ház).

4. A 6/b és 12/a házakból az agyagból épített „oltárok” egy új típusát ismerjük. Ezek lekerekített sarkú, téglalap alakú építmények, amelyek egyik hosszanti oldalukkal a házak oldalfalához támaszkodtak. Hosszuk 1 m-re becsülhető, szélességük 70 cm, a padlószinttől való magasságuk 40 cm volt. A 6/b házban az „oltár” külső szélét felemelkedő perem szegélyezte és középen egymás mellett két, mintegy 20–25 cm átmérőjű hengeres, tapasztott mélyedést találtunk. Ezek 27 és 40 cm mélységűek voltak, s alájuk őrlőkövet tapasztottak. E hengeres mélyedésekben finom hamut és faszenet figyeltünk meg. Mindezek együtt az oltárként történő használat mellett szóló érvek.

Medencék

A herpályi házak belső építményei között tisztázatlan rendeltetésűek a padló szintjébe mélyedő nagyobb (1 m-t is elérő) ovális alakú medencék. Ezek gondosan tapasztottak, s szélük lekerekítve simul a padló szintjébe. Többször megfigyeltük, hogy finom hamus betöltésük volt.

Beépített élelemtárolók

A herpályi házakban nagyobb agyag élelemtárolók is előfordultak. Ezek vessző- vagy nádvezű, kívül-belül tapasztott, hengeres „tartályok”, amelyek a házak padlóján álltak, olykor egyik oldalukkal valamelyik oldalfalhoz támaszkodva. Hasonló célt szolgáltak e hengeres tárolók, mint a tisztai kultúra házáinak padlóra tapasztott négyyszögletes agyagládái.³⁰ Herpályon egy esetben a padlón szétszóródott és égett gabonamagvak mellett égett deszkamaradványokat figyeltünk meg, amelyekből arra következtethetünk, hogy fából is készíthettek gabonátároló alkalmatosságokat.

Edények

Főként az élelemtárolást szolgálhatták a herpályi házakban jelentős számban talált nagy űrtartalmú edények, melyek eltérő formákban és számban helyezkedtek el a házak különböző helyiségeiben. A kisebb edények közül is sok tartozott egy-egy ház berendezéséhez. Pontos funkciójuk nem határozható meg egyértelműen, a gondosan díszített, gazdagon festett edények esetében joggal gondolhatunk azok nem hétköznapi alkalmazására.

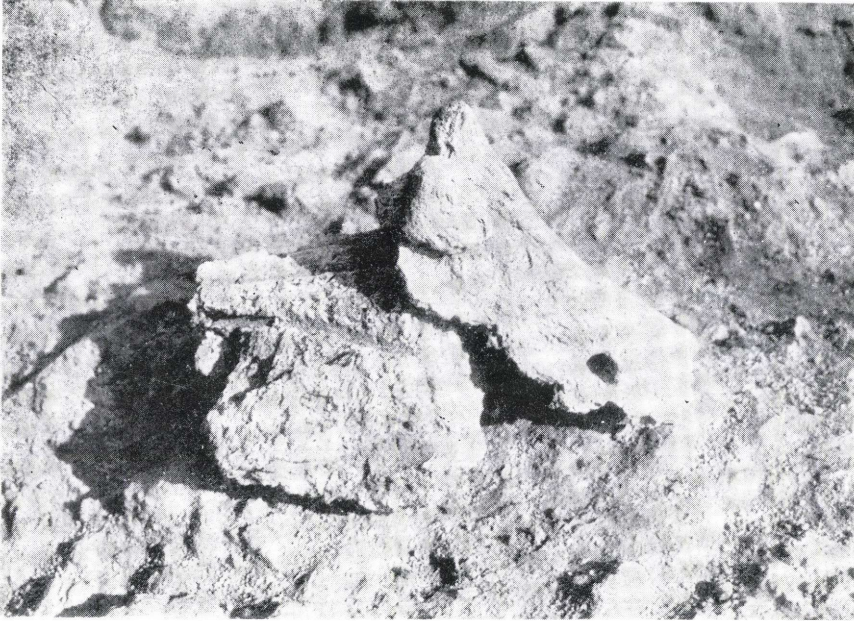
Egyéb berendezési tárgyak

A herpályi tell-település házáinak berendezési tárgyaihoz általánosan hozzátartoztak a cipó alakú, nagyméretű őrlőkövek, kisebb köeszközök, csont- és agancseszközök, kisebb agyagtárgyak. Ezekről az anyagi kultúra részében szólnunk röviden, a részletes tárgyalás igénye nélkül.

²⁸ *Passek, T. S.*: i. m. 38a—b kép, 40. kép 1—2, 44. kép 1—6.

²⁹ *Passek, T. S.*: i. m. 68. kép; *Gimbutas, M.*: *The Gods and Goddesses of Old Europe 7000—3500 BC.* (London, 1974) 23. kép.

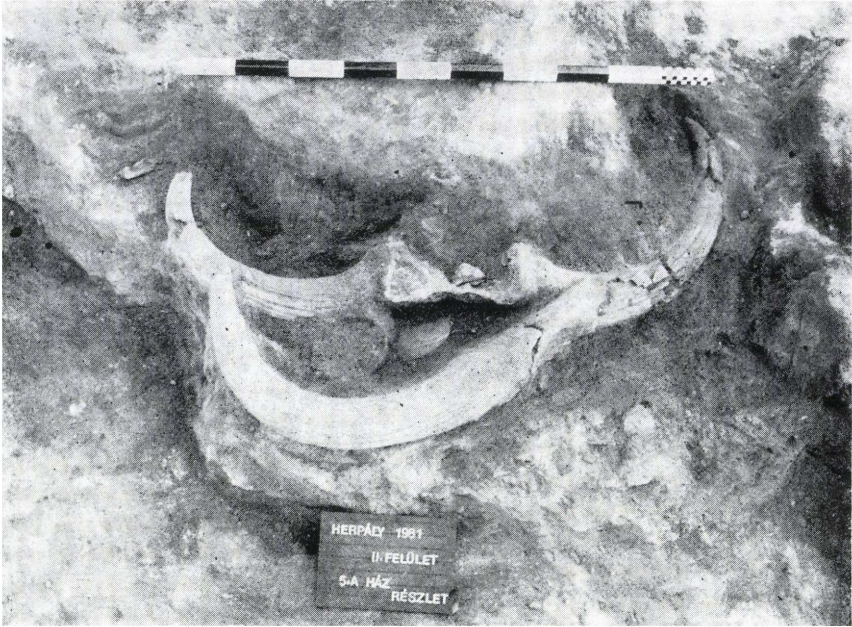
³⁰ *Banner J.*: *Agyagból készült láda a neolitikumból.* *Arch. Ért.* 51 (1931) 253—257, 348; *Banner J.*—*Foltiny I.*: *Újabb ásás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon.* *Fol. Arch.* 5 (1945) 6. T. 8—9.

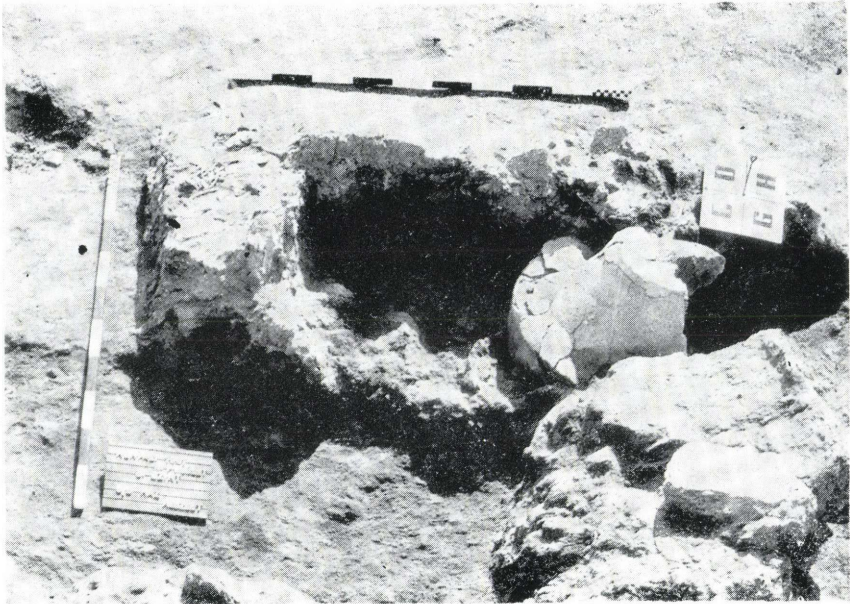
25. kép. Bikafejet ábrázoló agyagdombormű a 2. ház oldalfaláról (I. felület, 6. szint)

26. kép. Tárolóedények roncsai a 8. házból (II. felület, 8. szint)

27. kép. Őstulokszarvak az 5/B ház padlója alatt (I. felület, 8. szint)

28. kép. Csecsemő sírja a 6/B ház fala alatt (II. felület, 8. szint)

29. kép. a Csecsemő sírja fakoporsó maradványaival, b A kibontott csecsemőcsontváz (28. sír)

V. ANYAGI KULTÚRA

Kerámia. A herpályi település késő neolitikus kerámiájára méretre való tekintet nélkül jellemző a kavicsos-homokos soványítás, de gyakori az igen finoman iszapolt „áru” is. Csupán néhány esetben fordult elő a pelyvás soványítás, de ilyenkor az edény fala mindig feltűnően vastag a többihez képest. Az edények többsége jóval vékonyabb falú, mint az újkőkor (neolitikum) korábbi szakaszaiban. Az edények felülete rendszerint világos- vagy sötétszürke, időnként foltosan égetett, de a finom kerámia egy része fekete színű. A sötétebb színárnyalatok a redukciós égetés következményének tarthatók. A leégett házakban talált nagy számú edény a másodlagos égés következtében téglavörös színű. A kerámiatípusok mindegyikére jellemző a gondos felületkidolgozás, így a simítás, polírozás.

Az edénytípusok szintenkénti sajátosságait a tell-településen belül még nem értékelhetjük részletekbe menően, mert a leletanyag restaurálása, feldolgozása még folyamatban van. Most csak a herpályi neolitikus kerámiaanyag általános tipológiai vonásait kívánjuk összefoglalni és bemutatni: Az edénytípusok között első sorban méret- és alakbeli különbségeket lehet megfigyelni, míg a durva, illetve finom kerámia elválasztó minőségi jegyei nem jelentkeznek. A legkisebbtől a legnagyobb edények között mindenhol előfordulnak a durvább és a finomabb kivitelű „termékek” egyaránt. Éppen ezen okok miatt nem lehet a herpályi neolitikus kerámiaanyagot kategorikusan durva és finom kerámiára szétválasztani.

A telep szintjeiben mindenütt gyakoriak a gömbös aljú kis pohár változatai, hengeres vagy szűkülő szájjal, hasukon rendszerint bütyökdíszítés található (36. kép, 6., 7., 37. kép, 4., 7.). Ugyanennek az edénytípusnak nagy, hegyes-bütykös példái csak a telep fiatalabb időszakától vannak meg, s ezek már a tiszapolgári kultúra pohártípusának előzményei (36. kép, 10., 40. kép, 8., 41. kép, 4.). E típus legegyszerűbb variánsai fordított csonka kúp alakúak, enyhén ívelt oldallal (37. kép, 6., 8.).

Újabb formát képviselnek a gömbös aljú csészék, néha tagoltan elkülönülő hengeres nyakkal és alsó részükön bütyökdíszítéssel, amely bütykök a fiatalabb herpályi időszakban hangsúlyozottak és hegyesen kiugróak (36. kép, 2—4., 8., 11., 37. kép, 1.). Gyakoriak a kettős kónikus csészék a perem alatti kis függőleges szalag- vagy bütyökfüllel (36. kép, 5., 16., 37. kép, 2., 3., 5., 41. kép, 5—7.).

A tálak között legegyszerűbbek a fordított csonkakúp alakú, ívelten kihajló pereműek (36. kép, 12., 39. kép, 14., 40. kép, 1a—b), de gyakoriak a kettős kónikus tálak is, a fiatalabb időszakokban tagoltan kifelé hajló alacsony tölcéses peremmel (37. kép, 12., 13., 39. kép, 9.), s a törésvonalon hegyes bütykökkel vagy lapos szalagfüllel (40. kép, 9.).

Újabb típusba tartoznak a talpas tálak, ahol a tálforma az előbb tárgyaltakéhoz hasonló változatokkal rendelkezik (40. kép, 6.), míg a talprész lehet talpgyűrűs, magasabb hengeres, és általános a magas csőtalp. Ez utóbbi lehet egyszerűen kúpos, de előfordul az enyhén harangosodó változat is. Ezek az említett talpak a fiatalabb herpályi időszakban áttörtek, ami szintén a tiszapolgári kultúra felé utaló sajátosság. Főleg akkor szembeötlőek ezek a kerek áttörések, amikor egymás fölött több sorban helyezkednek el (36. kép, 1., 13—15., 19., 37. kép, 9., 40. kép, 11., 12.). Szembeötlő jelenség, hogy a talpas tálakat borítja leggyakrabban festés, a legkorábbi időszaktól a „prototiszapolgári” korig (31—35. kép).

A herpályi kultúrára különösen jellemző típus az „edénytartó”, amely egy csőtalpon álló tölcéses tálrészt jelent (ez utóbbi néha négykaréjos). A felső részt, illetve a csőtalpat egy kisebb-nagyobb lyuk töri át. Néha a lyuk a csőtalp teljes átmérőjének nagyságát is eléri (36. kép, 9a—b, 37. kép, 11., 39. kép, 10., 14.).

A csőtalpon álló gömbös vagy kettős kónikus edények általában a herpályi kultúra korai szintjére jellemzők (38. kép, 1., 40. kép, 6., 9.), míg a fiatalabb időszakban az alacsonyabb talpon álló négyszögletesdőlő testű, karéjos peremű, kehelyszerű edények az általánosabbak.

Ezeknél néha függőleges borda is hangsúlyozza a négyszögletesedésnél futó éleket (36. kép, 17., 40. kép, 2., 3.).

A csőtalon álló gömbölyded, vagy élben törő hengeres felső részű kelyhek újabb formaváltozatot képviselnek. Ezeken a bütyökdísz, illetve a fülek két sorban átlósan helyezkednek el (36. kép, 18., 37. kép, 10., 38. kép, 3.).

Viszonylag ritkábbak a kis lapos korong alakú fedők, de a „nagy égett szint” házaiban többször előfordultak nagyobb méretű fogantyúval ellátott változatai (41. kép, 1.). A kisebb fedők másik típusa fordított talpgyűrűs tárla emlékeztet, ahol ez a „talpgyűrű”, valamint néha a tál peremrése is áttört.

A nagy méretű, élelemtárolás célját szolgáló edények között általános a kettős csonkakup alakú vagy tojásdad testű, hengeres nyakú amfora, a hasélen rendszerint 2—3—4 széles, függőleges szalagfüllel (38. kép, 4—6., 8., 9.). Ugyanitt említhetők a kettős kónikus, hengeres felső részű edények és a megnyúlt, ívelt oldalú magas fazekak, amelyeket két sorban átlósan bütykök, illetve fülek díszítenek (38. kép, 2., 7.).

A fentebb bemutatott edényformák majdnem mindegyike miniatűr változatban is előfordul a település rétegeiben.

Diszítések. Fentebb már említettük a bütykök, szalagfülek és bordák változatos használatát (36. kép, 17., 39. kép, 11., 13., 40. kép, 2., 3.). Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a hegyes, vízszintesen átfúrt vagy csak benyomott bütykök elsősorban a legfiatalabb, „prototiszapolgári” fázisra jellemzők (39. kép, 1—8., 14., 40. kép, 1—10. stb.). A herpályi kultúra sajátossága a széles, félhenger alakú bütyök vagy álfül, amely a legkorábbi szintektől a „prototiszapolgáriig” változatlan formában megtalálható (38. kép, 2., 39. kép, 10., 40. kép, 3.). Gyakoriak a stilizált figurális és geometrikus plasztikus ábrázolások, amelyek között legáltalánosabbak a svasztikák (44. kép, 4., 6.) és az állatfejek (44. kép, 9.).

A mélyített díszek között a beszürkált, benyomkodott pontsorok a legfiatalabb szintekre jellemzők, amelyek a tiszapolgári kultúrának is sajátos díszítő motívumai (40. kép, 1., 4., 5., 7., 13., 41. kép, 1., 3., 4., 6., 7.). Többször előfordulnak a bekarcolt vonalkötegek, elsősorban a csészetípus példányain (37. kép, 3., 40. kép, 5., 41. kép, 5.).

Legjellemzőbb díszítés a herpályi tellen a festés, amelynek főbb szín- és stílusváltozásait a korábbiakban már vázoltuk. Most röviden csak összefoglaljuk e jellemzőket, és időrendi jelentőségükre a kronológiai részben még visszatérünk. A herpályi típusú festés égetés utáni és főként a (lapos vagy csőtalpas) táltípusokon jelentkezik. A festésnél az alábbi változatokat tudtuk elkülöníteni: natúr alapon fénylő fekete, natúr alapon matt fekete (31—32. kép), fehér alapon fekete, natúr alapon fehér és vörös (33—34. kép), natúr alapon fehér (35. kép). Amint látni fogjuk, e színsorozat időrendileg is meghatározott. A festés mintája egyszerű, általában geometrikus, a felületet sűrűn beborító párhuzamos vonalkötegekből áll, amelyek függőlegességgel tagolt mezőkben ferdén, farkasfogszerűen, vízszintesen, halszállkamotívumban vagy rácsmintát alkotva helyezkednek el. A rácsmintát olykor saktáblaszerűen tölti ki a festés. Mindez elsősorban az idősebb és a klasszikus szakaszra jellemző mintakincs a herpályi kultúrán belül (31—32. kép). A fiatalabb szakaszban a széles vörös sávokkal határolt mezőkben az előzőekben felsorolt motívumok fehér színnel jelennek meg (33—34. kép). Ezt követően az agyag alapon fehér festés meander mintákat is alkot (35. kép, 1.). Ez utóbbi festéstípusra az is jellemző, hogy kisebb csészeformákon ugyancsak előfordul (35. kép, 1—7.).

A herpályi leletanyagban számos idegen típusú, díszítésű kerámiatöredék került elő, amelyek technikai kivitelükben is eltérnek a herpályiaktól. Leggyakoribbak ezek között a tiszai kultúrára jellemző karcolással díszített darabok (41. kép, 11—16.). Előfordulnak a Vinča kultúrára emlékeztető töredékek (41. kép, 2., 9.). A herpályi kultúrában idegen az a két S profilú pohár töredéke, amelyekn finom, bekarcolt vonalú koncentrikus kör, illetve meander motívum látható (41. kép, 8., 10.). A festett edénydarabok között előkerültek olyanok is, amelyek biztosan távolabbi területekről származnak. Ilyen például egy rózsaszín

„slip” alapon égetés előtti, fekete festésű (42. kép, a—b) és egy barnás alapon sárgászvörös, égetés előtti (43. kép, a—b) töredék. Ezeknek anyaga, égetési technológiája, mintakincse nem ismert az Alföld késői neolitikumában. Több hasonló kerámia alapján elsősorban a Petrești kultúra területével való összefüggésre gondolhatunk.³¹

Kis tárgyak

1. Az agyagból készített kis tárgyak nagy része inkább a „vallási” élettel állt összefüggésben. Ilyenek például az idolkok, amelyekből csak néhány darab került napvilágra, főként a telep idősebb rétegeiből (44. kép, 1a—b). A bemutatott idoltöredék, hátán a karcolt meandroid motívummal idegen a herpályi kultúrában, és erősen emlékeztet a hasonló Vinča típusú figurákra.³² Tulajdonképpen a herpályi nagy felületű feltárás alapján azt mondhatjuk, hogy a kultúrának nem voltak saját, egységesnek tartható idoltípusai. Az állatplasztikák valamivel gyakoribbak voltak, ezek önállóan és valószínűleg fedőkhöz tartozó fogantyúként jelennek meg (44. kép, 2., 3.).

Több csaknem ép és töredékesebb példány került elő a kis oltárokból, amelyek vagy lóhere alakúak (44. kép, 8.), vagy téglalap, esetleg kör alakúak. Az ismert darabok alapján arra következtethetünk, hogy ezek alacsony lábakon álltak.

Pontosan nem ismerjük a jelentőségét azoknak a kis agyag baltautánzatoknak, amelyekből több került elő a herpályi tellen (44. kép, 5.).

Valószínűleg ékszerként használták az agyagombokat, gyöngyimitációkat (44. kép, 4.).

A most tárgyaltakon kívül még számos kis agyagtárgy került napvilágra Herpályon, ezek feldolgozása, értékelése még folyamatban van, de azt már most megállapíthatjuk, hogy ezek nagymértékben gazdagítani fogják a kis agyagtárgyakról eddig kialakított képet. E különlegességek között példaként a kis agyagkockákat említhetjük, amelyek minden oldalukon benyomottak vagy átfúrtak.

2. A kő-, csont- és agancseszközök igen nagy mennyiségben kerültek elő Herpályon más késő neolitikus lelőhelyhez hasonlóan. Gyakoriak az egyszerű vagy átfúrt kőbalták, közöttük feltűnően sok a miniatűr változat. A pattintott kőeszközökkel kapcsolatban ugyanazt figyeltük meg, mint a herpályi kultúra más településeinél: nem túl változatos nyersanyagból (szürke vagy barna kova, obszidián) nagy mennyiségű eszközt készítettek. A kőből készült különleges tárgyak közül kiemelkedő jelentőségűek a márványból készült edények, amelyek közül itt egy kis kónikus tálka töredékét, illetve rekonstrukciós rajzát közöljük (45. kép, 1a—b). A csont- és agancseszközök általános típusai közül (tűk, árák, fúrók, vésők, átfúrt kapák stb.) — amelyek tömegesen kerültek elő — csupán egyetlen különleges formát mutatunk be. Ez agancsból készült, vége horgasan kiképzett, alsó része lapos és átfúrt, s maga a tárgy ívelt. Ez a gyakran díszített csonttárgy valószínűleg valamilyen övcsat lehetett (45. kép, 5., 6.).

A csonteszközök között ritka a vadkanagyarból készített horog, amelynek előfordulása azért is meglepő (45. kép, 3.), mert az állatcsontmaradványok tanúsága szerint a halászatnak semmi jelentősége nem volt a táplálkozásban. A csontból és vadkanagyarból készített különböző alakú csüngők ugyanakkor nagy számban ismertek a telepről (45. kép, 3., 7.). A leletanyag teljes feldolgozása után bizonyosan sok új típusal gazdagodik a kő- és csontemlékek köre is.

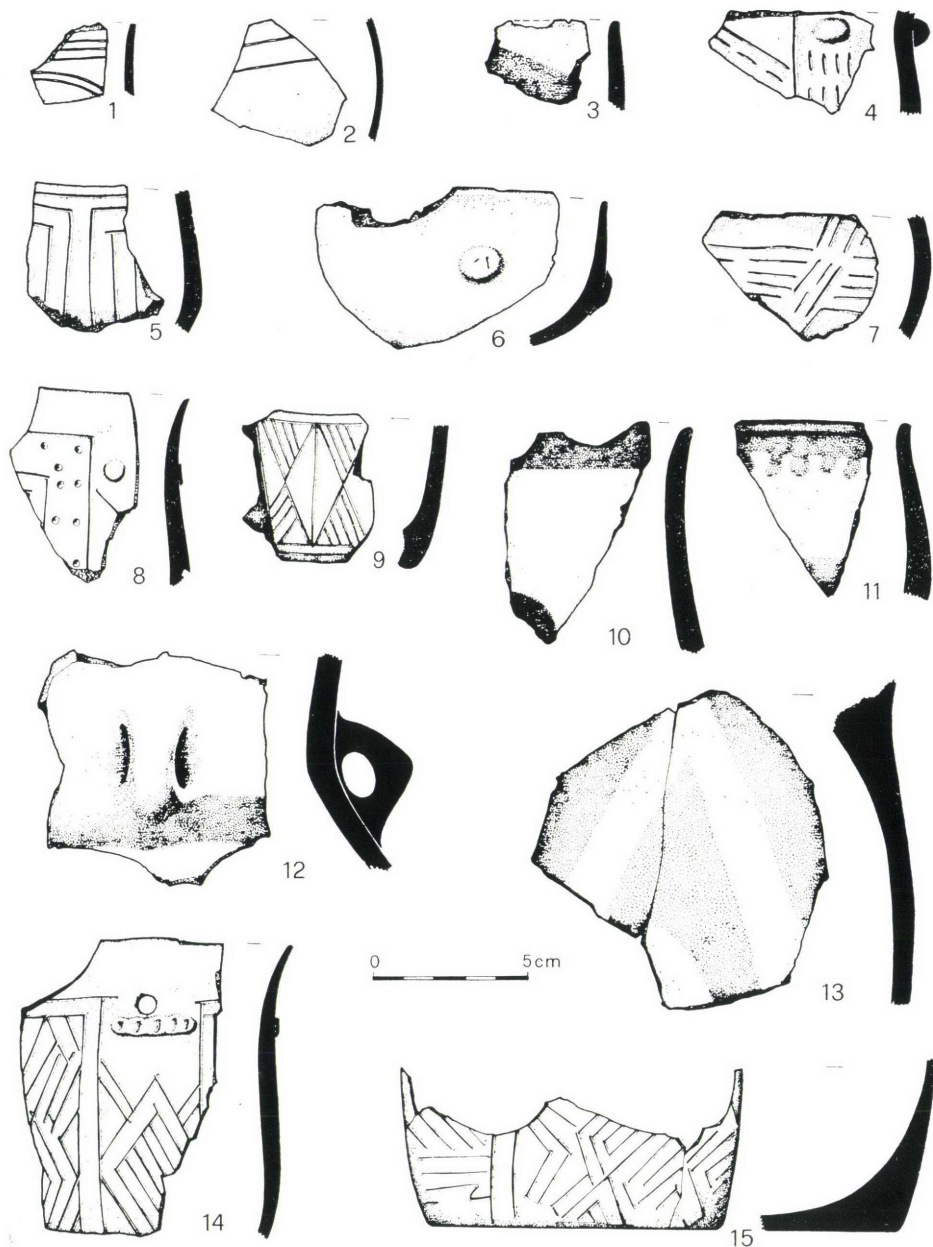
³¹ Paul, I.: Der gegenwartige Forschungsstand zur Petrești-Kultur. PZ 56 (1981) 54. T. 5, 8, 55. T. 13.

³² Tasić, N.: Neolitska plastika. (Belgrád, 1973) 17. kép, 20. kép, 73—74. kép, 77. kép; Dumitrescu, V.: The Neolithic Settlement at Rast. B. A. R. International Ser. 72 (1980) 60. T. 18—19, 61. T. 23 stb.

3. Rézleletek : a herpályi tell-településen minden rétegben kerültek elő réztárgyak és töredékeik, ezek vagy ékszerek, vagy tűk. A 33 db réztárgy között lemezes, csőszerű vagy tömörebb, hordószerű gyöngyök, huzalból vagy lemezből készített gyűrűk, karperecek és csüngők fordultak elő. A gyűrűk és karperecek egy- vagy többmenetűek, végük egyszerűen egymásra hajtott, esetleg spirálisokban végződik. Ilyen spirális végződés a csüngőknél is megfigyelhető (45. kép, 8—10.). A Balkán más hasonló korú, nagyléptékű telepfeltárásainál sehol sem került elő ilyen nagy számú rézmaradvány. Példaként említhetjük a teljesen kiásott Tell-Goljamot (Bulgária), ahol összesen 22 db réztárgy került elő.³³ Mindez arra mutat, hogy a herpályi tellen a réz használata már a késői neolitikum elejétől jelentős mértékű volt.

A különböző kőnyersanyagok, továbbá a márvány, spondylus és réz herpályi előfordulása a kiépült és messze ívelő csere-, illetve „kereskedelmi” kapcsolatokat bizonyítja e korban. Valószínűleg az importnak tartható edénytöredékek (eredetileg edények) is e cserekapcsolatok közvetítésével jutottak a településre.

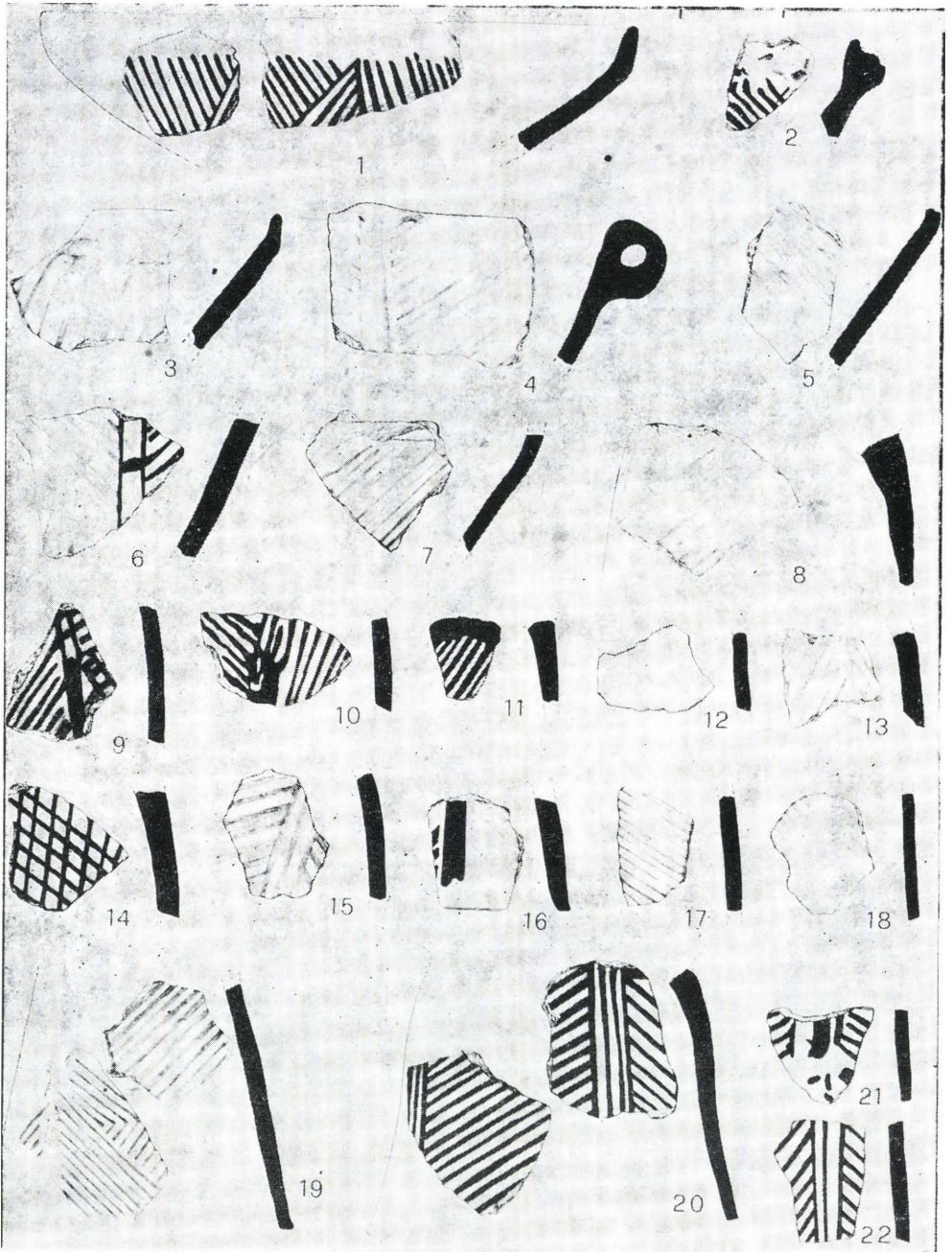
³³ *Todorova, H.*: Archäologische Untersuchung des Tells beim Dorf Goljamo Delčevo, Bezirk Varna. (Sofia, 1975) 81—83.

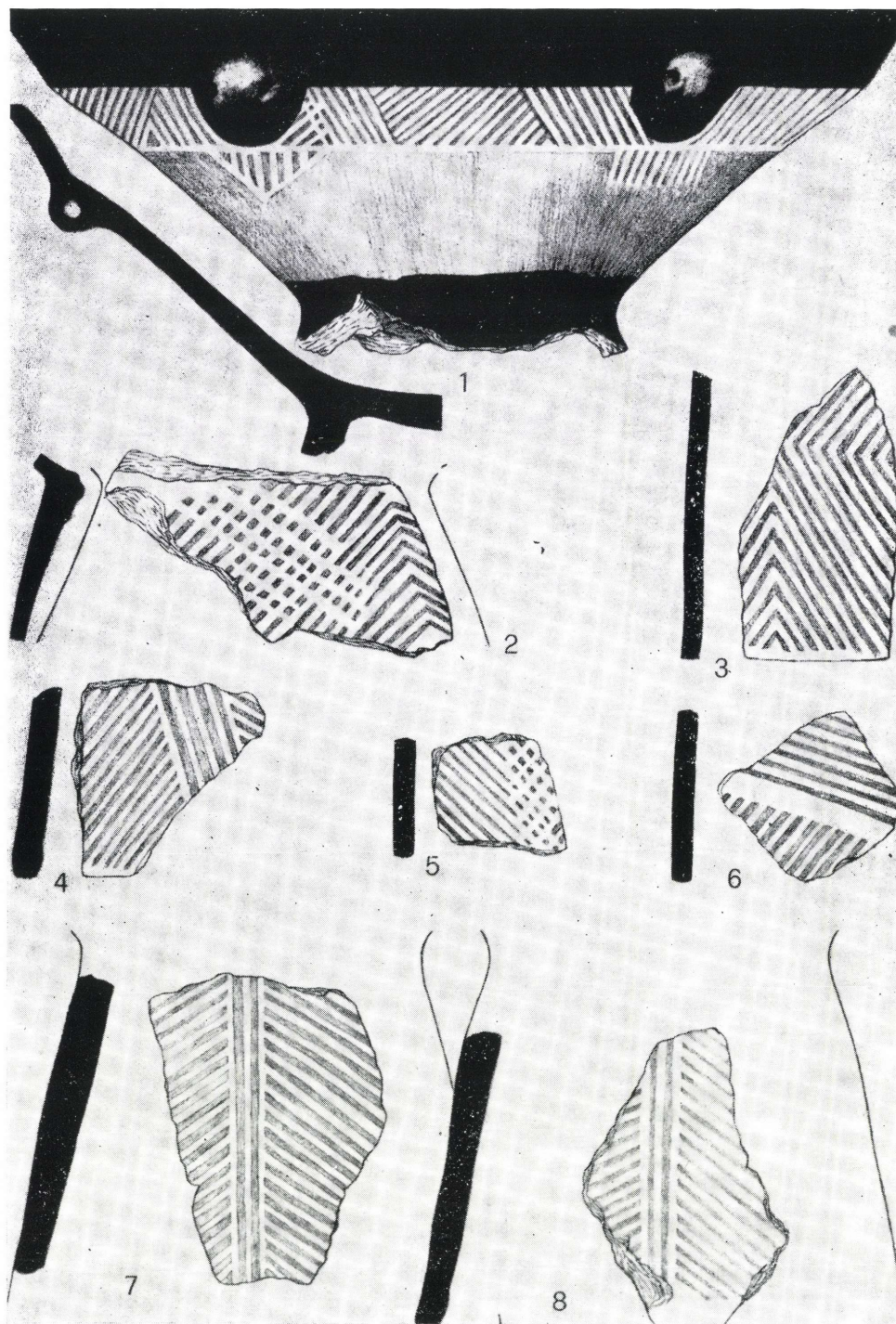
30. kép. 1—15.: Edénytöredékek a szakálhát-tiszai átmenet vagy a korai tiszai időszakból (szonda a tell-teleptől délkeletre, 200 m-re)

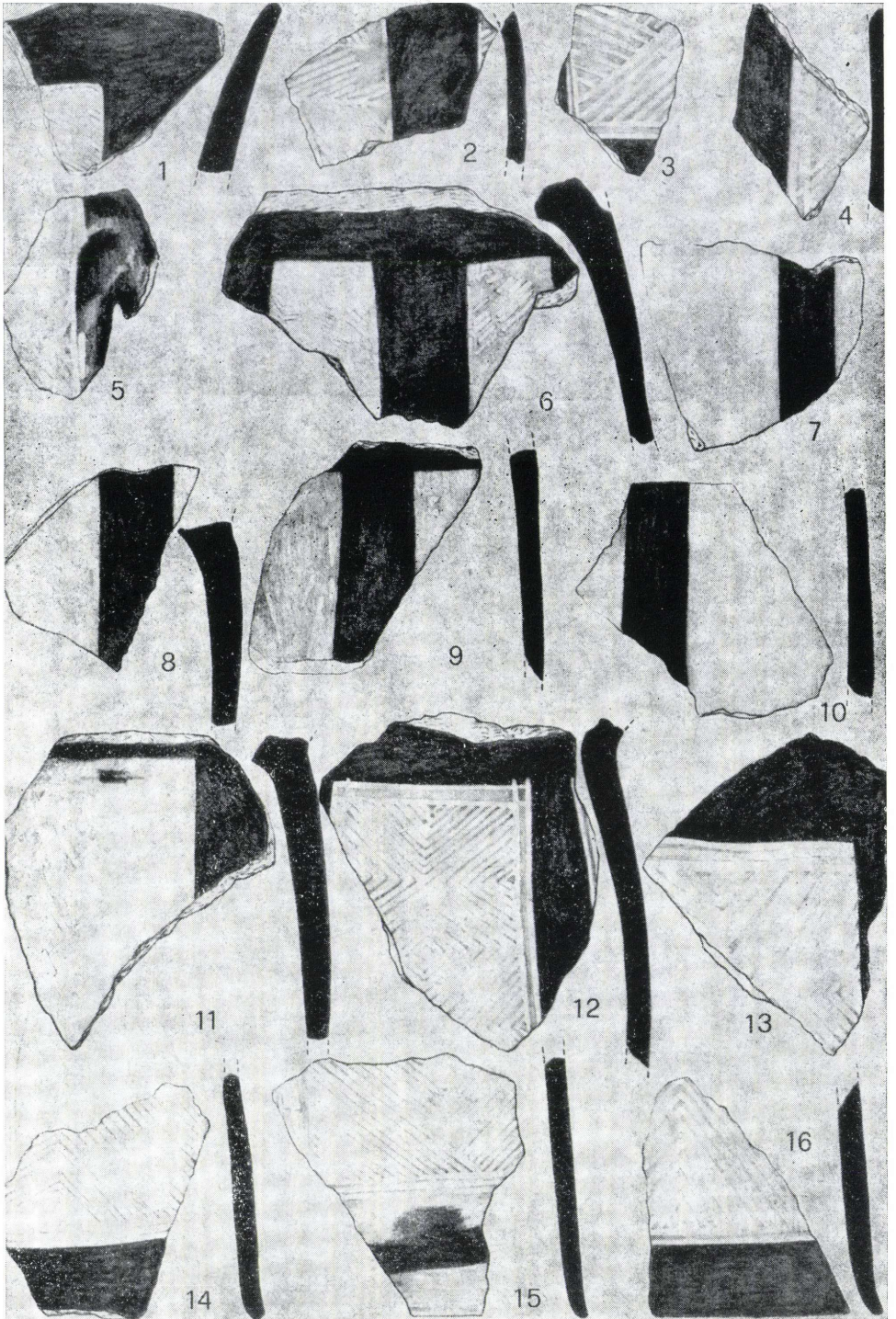
31. kép. 1—24.: Festett kerámia a herpályi kultúra korai fázisából (9—10. szint)

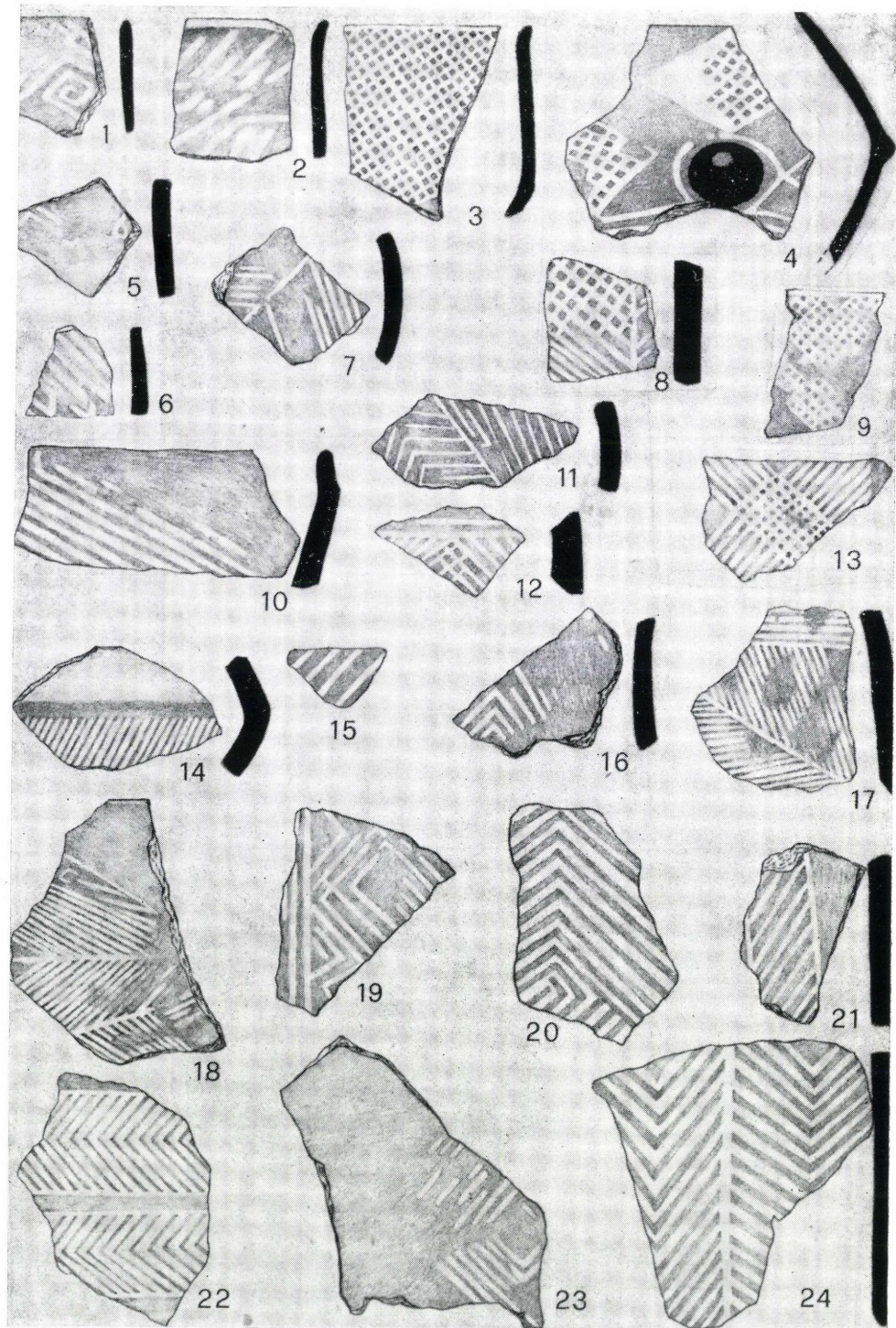
32. kép: 1—22.: Festett kerámia a herpályi kultúra klasszikus fázisából (8. szint)

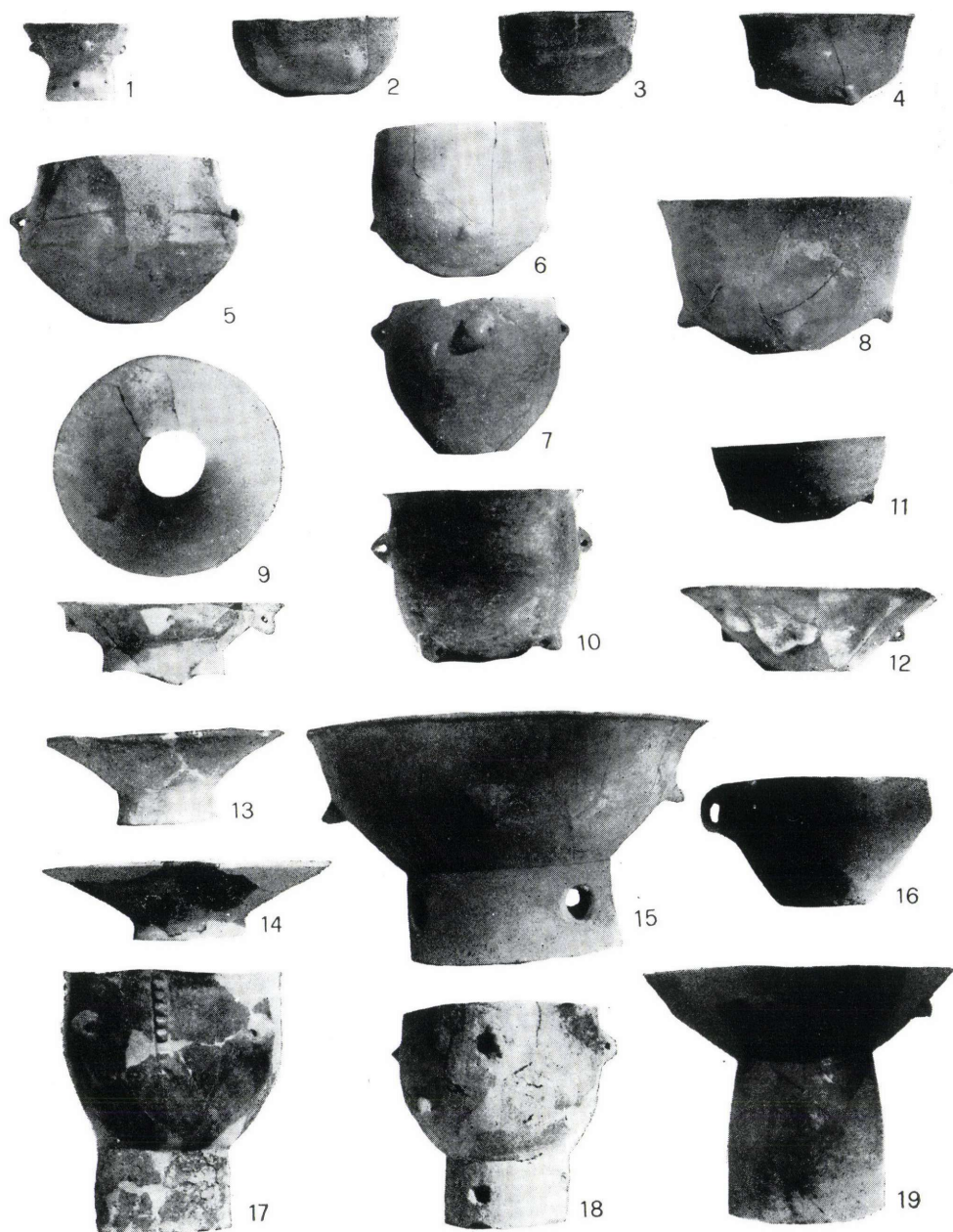
33. kép. 1—8.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (6. szint)

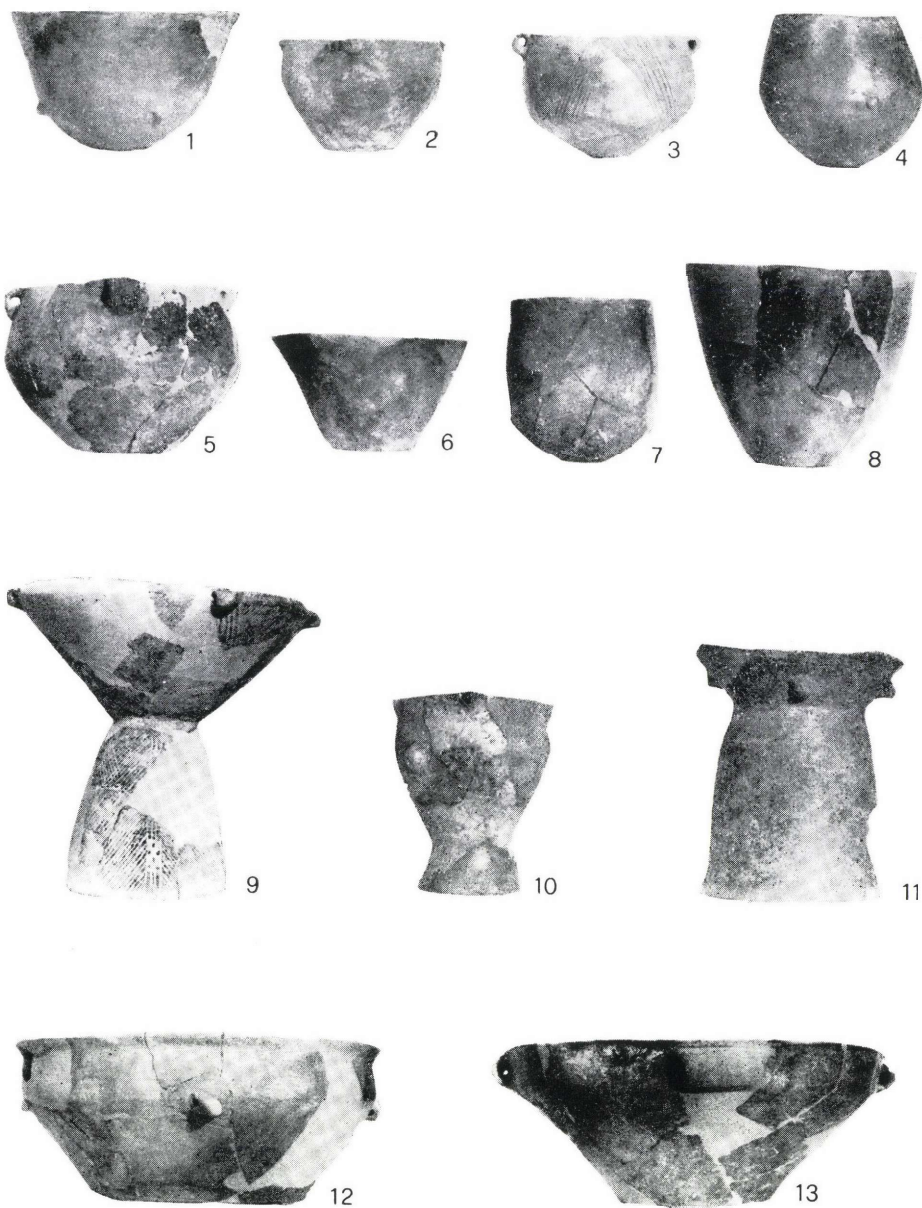
34. kép. 1—16.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (6. szint)

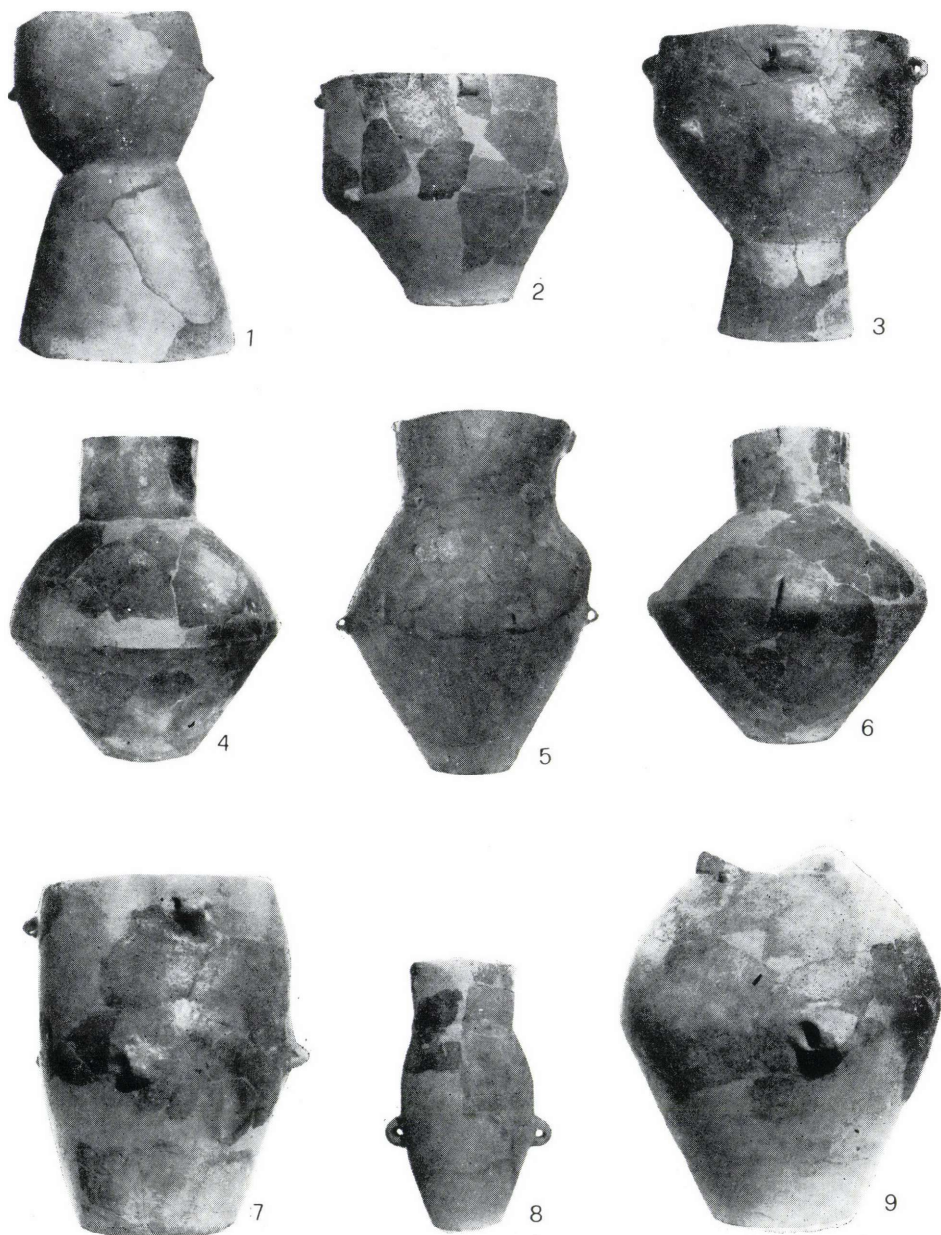
35. kép. 1—24.: Festett kerámia a herpályi kultúra fiatalabb fázisából (5—6. szint)

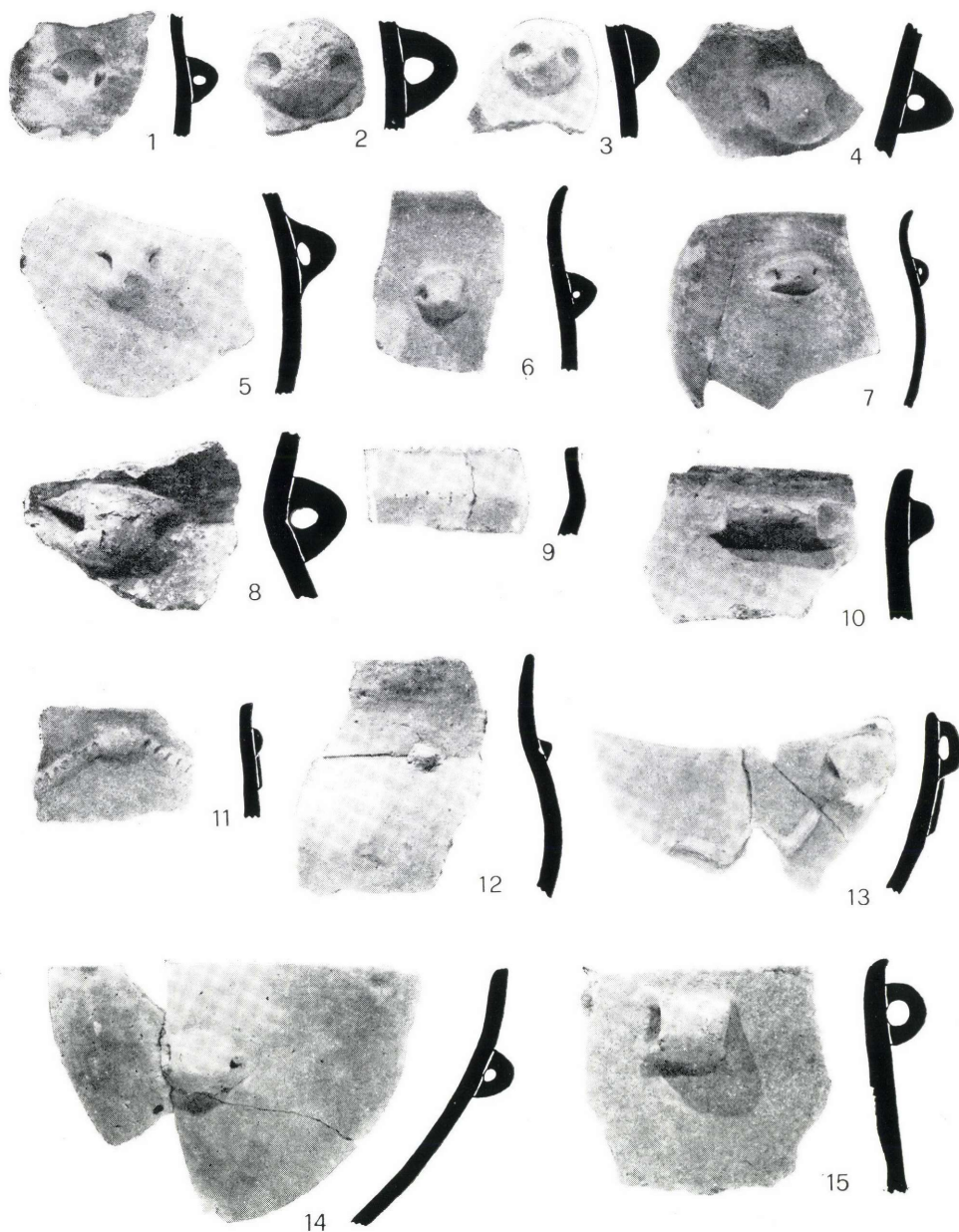
36. kép. 1—19.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—6. szint)

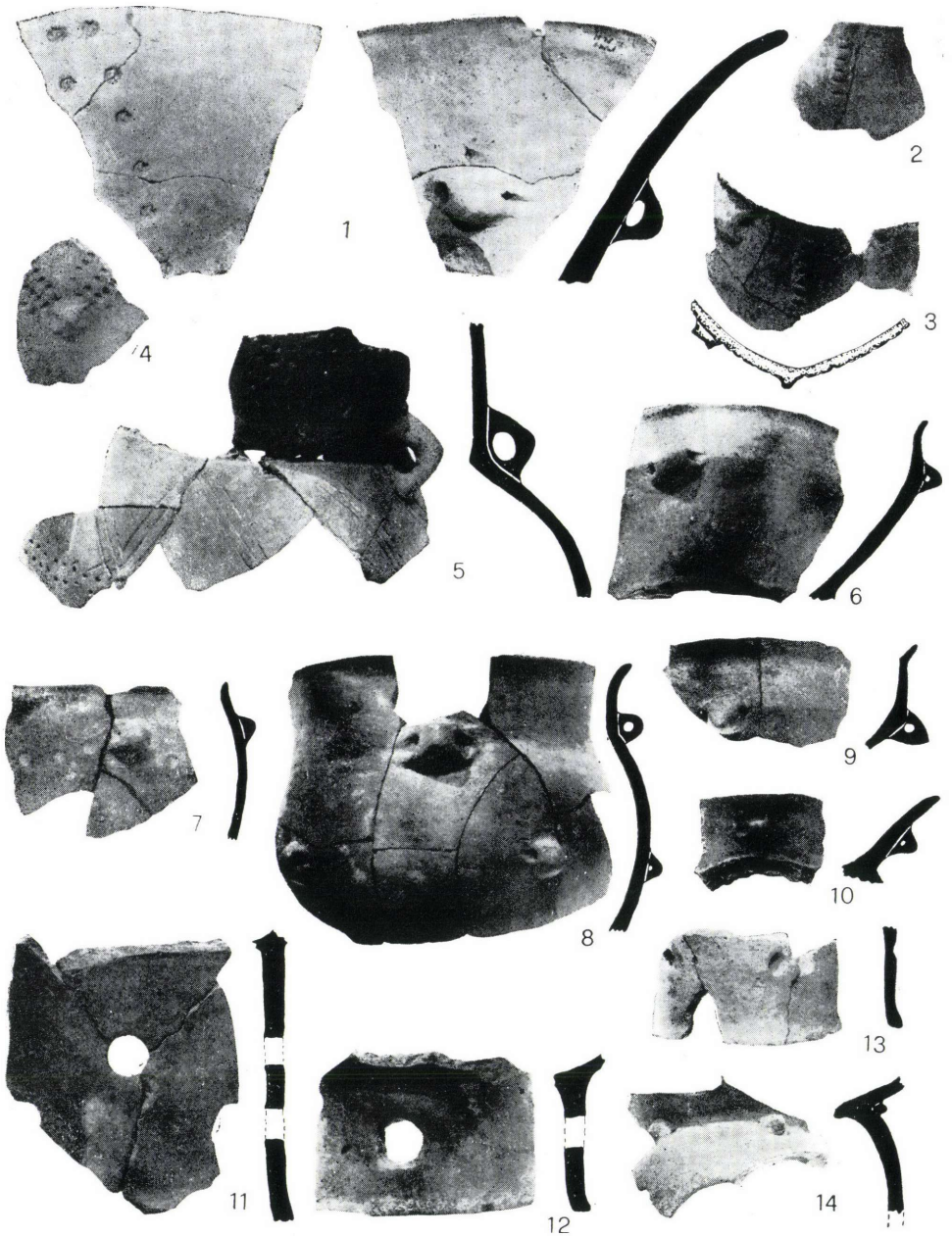
37. kép. 1—13.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—7. szint)

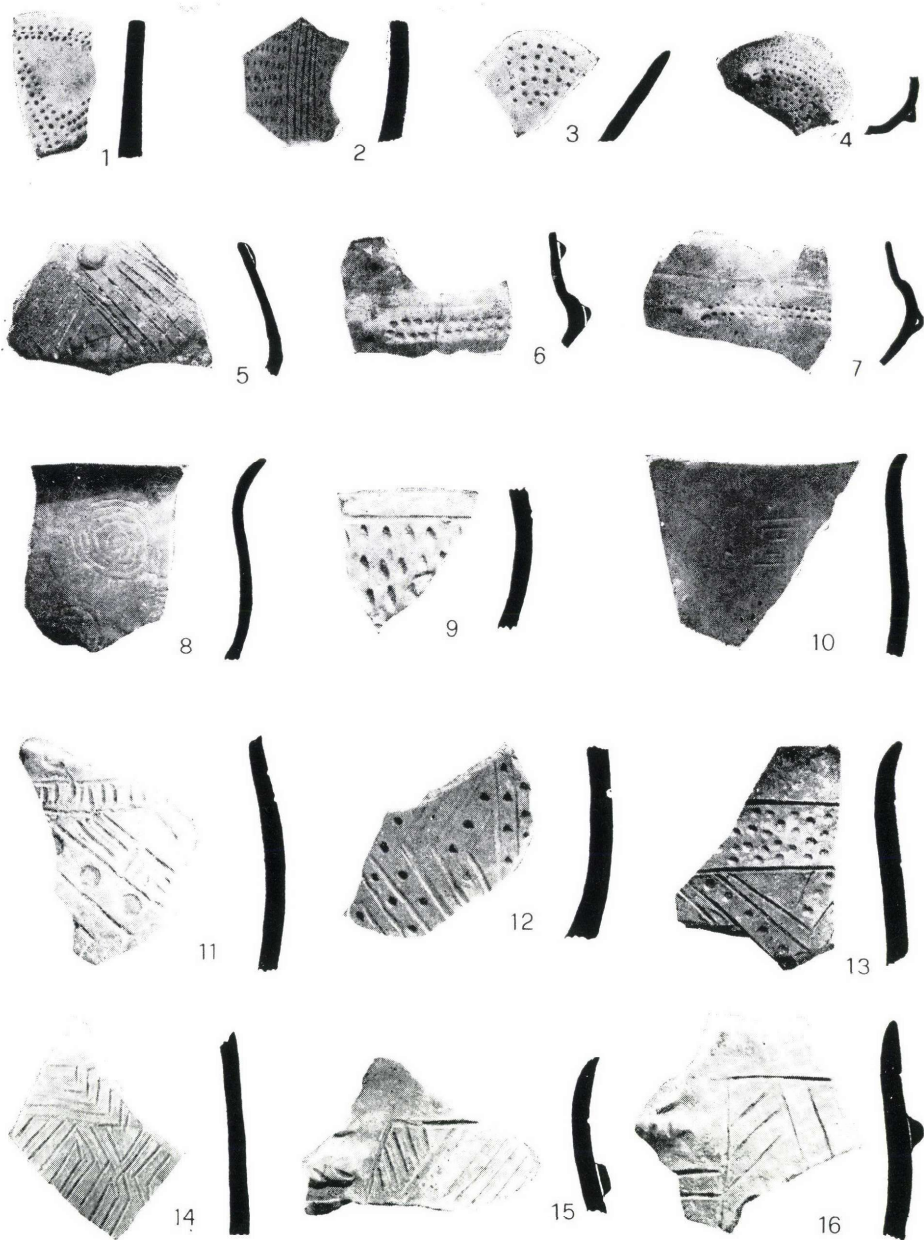
38. kép. 1—9.: Edények a herpályi tell-település különböző szintjeiből (5—6. szint)

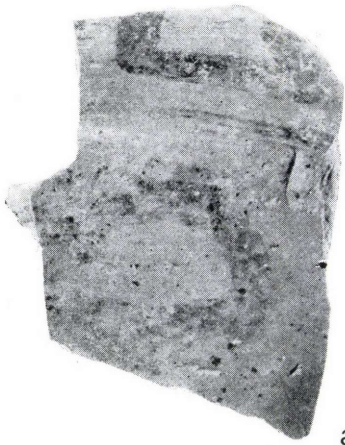
39. kép. 1—15.: Festetlen, bütyökdiszes kerámia a herpályi tell-település „prototiszapolgári” fázisából (5. szint)

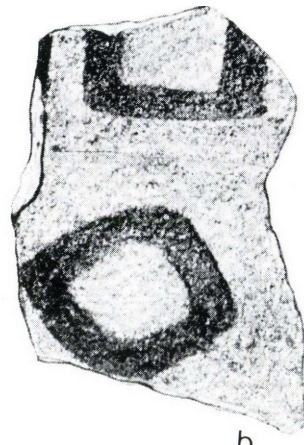
40. kép. 1—14.: Festetlen, bütyökdíszes kerámia a herpályi tell-település „prototiszapolgári” fázisából

41. kép. 1—16.: Tiszai típusú és más karcolt díszű kerámia a herpályi tell különböző szintjeiből

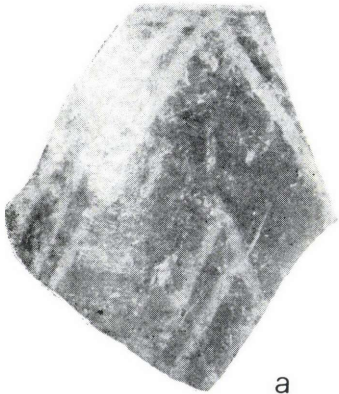

a

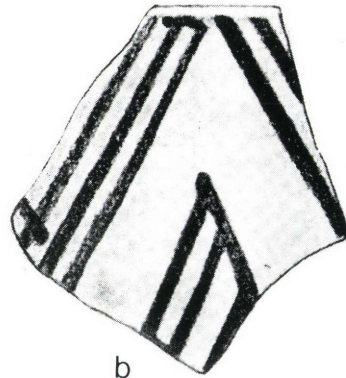

b

42

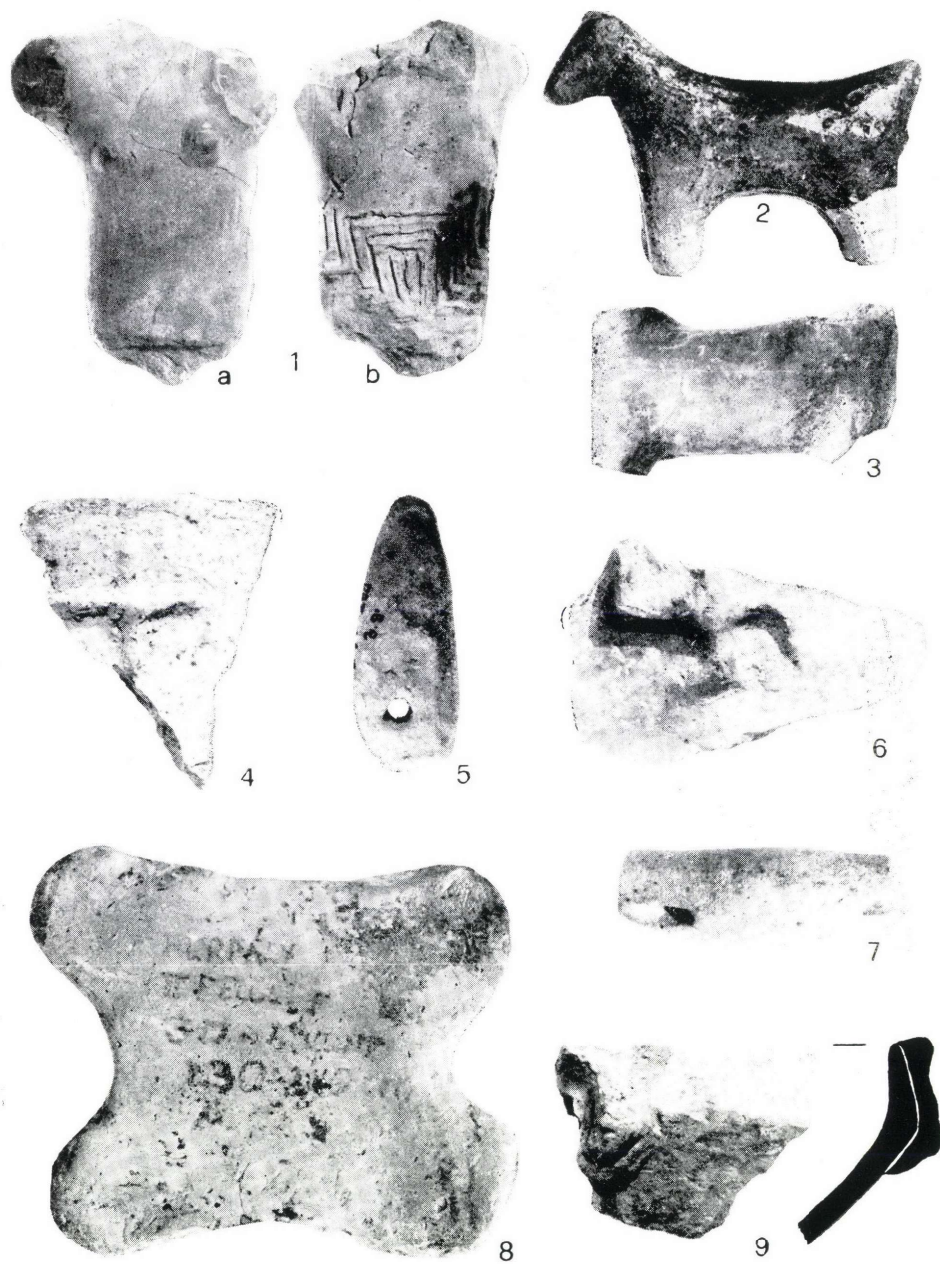
a

b

43

42. kép. a—b Import festett kerámia a herpályi tell-településről
43. kép. a—b Import festett kerámia a herpályi tell-településről

44. kép. 1—9.: Kis agyagtárgyak a tell-település különböző szintjeiből

45. kép. 1—10.: Csont-, kő-, kagyló- és réztárgyak a herpályi tell-településről

VI. KRONOLÓGIA

A herpályi tellen és közvetlen környékén nyert stratigráfia alapján levonható kronológiai következtetések a herpályi kultúra belső időrendjéhez szolgáltatnak merőben új és biztos támpontokat. Ezen túlmenően a Berettyó-völgy késő neolitikumának, illetve rézkorának kezdete is új megvilágításba kerül a herpályi feltárások fényében.

Amint ezt már említettük, a szakálhát-tiszai átmenet időszakát reprezentáló telepleletek magán a tellen is megtalálhatók. A tell-képződés a herpályi kultúra jellegzetes leletanyagával kezdődik, s a tell-telep alagján, valamint szomszédságában fekvő szakálhát-tiszai telep leletanyagában ugyanakkor semmiféle herpályi jellegzetesség nem figyelhető meg. Már e horizontális stratigráfia és tipológiai különbségek alapján is világos, hogy a két leletgyűjtés-típus nem lehet egyidejű. A szakálhát-tiszai átmenet leletanyaga (korai tiszai kultúra) megelőzi a késői neolitikus herpályi kultúra emléktanyagát e földrajzi egységen belül is.

Ugyanez, a szakálhát-tiszai átmenetet képező önálló leletanyag került elő a gyulavarsándi bronzkori tell-település alatt.³⁴ A Felső-Tisza-vidékről, azaz a késő neolitikus csőszhalmi csoport elterjedési területéről már korábban ismeretesek voltak önálló szakálhát-tiszai átmenetet reprezentáló sír- és telepleletek (pl.: Sáradsadány-Akasztószér, Kenézlő, Bodrogkeresztúr-Kutyasor, Zemplén stb.).³⁵ E felsorolt berettyó-vidéki és felső-tisza-vidéki adatok alapján feltételezhető, hogy a szakálhát-tiszai átmenetet képviselő leletgyűjtések az egész Alföldön megtalálhatók és ezek megelőzik elterjedési területükön úgy a klasszikus tiszai kultúrát, mint a herpályi és csőszhalmi kultúrákat is. A korábbi véleményekkel szemben ez azt jelenti, hogy a középső neolitikus esztári csoport, illetve szilmeji—bükki—szamos-vidéki kerámiák nem közvetlen előzményei a késő neolitikus herpályi, illetve csőszhalmi kultúráknak.³⁶ Ezzel tulajdonképpen feloldható az a korábban észlelt ellentmondás, hogy a csőszhalmi települési területen a csőszhalmi típusú települések közvetlen közelében önálló tiszai telepmaradványok találhatók. Ez utóbbiak nyilvánvalóan a késő neolitikumot közvetlen megelőző szakálhát-tiszai átmenet ill. a korai tiszai kultúra időszakába tartoznak. Ez a középső és késő neolitikumot elválasztó időszak valószínűleg nem volt hosszú tartamú a Tiszántúlon és a Felső-Tisza-vidéken. Az ide sorolható önálló telepek kis kiterjedésűek és csekély számúak.

A kialakult csőszhalmi-herpályi-tiszai kultúrák megjelenése ezt követően egyszerre történhetett az Alföldön. A tiszai kultúrával kapcsolatos egyidejűséget például a herpályi tellen a legalsó szinttől a „prototiszapolgári” szint aljáig megtalálható valódi tiszai típusú kerámia-töredékek bizonyítják, amelyek így mindig együtt fordulnak elő a festett herpályi anyaggal.

A herpályi tell-település emléktanyagában egyelőre 4 fő fejlődési fázist tudunk elkülöníteni az előzetes vizsgálatok alapján. A korai szakaszt a lelőhelyen a 10—9. szint, elsősorban a festett kerámia vékony fekete vonalas festése, illetve fehér alapon fekete vonalas festése jellemzi, melyet vékony rétegben égetés után vittek fel a kerámia felületére. Néhány szórványos fehér, illetve vörös festésű darabot is ismerünk e szakaszból. Ugyanakkor ebben az időszakban fordul elő a bitumenszerű, vastag rétegben alkalmazott, vonalas festés. Ez emlé-

³⁴ Popescu, D.: Săpăturile de la Vârșand — 1949. Materiale și Cercetări Arheologice. 2 (1956) 46 kép 10—12, 51. kép 1—14.

³⁵ Sáradsadány-Akasztószér: Bognár-Kutzián, I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya. Arch. Hung. 42 (1963) 311, 415; Kenézlő: Kiss L.: Fiatalabb kőkori telep és sírok Kenézlőn. Fol. Arch. 1—2(1939) 7—11; Tompa, F.: Die Bandkeramik in Ungarn. Arch. Hung. 5—6 (1929) 15, 46, 57, 40. T., 43. T.; Patay P.: A neolitikum a bodrogkeresztúri Kutyasoron. Fol. Arch. 9 (1957) 25—35.

³⁶ Kalicz, N.—Makkay, J.: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Stud. Arch. 7 (1977) 101, 104, 106, 116—117.

kezet még a késő szakálhái, szakálhát-tiszai, korai tiszai típusú fekete festési technikára.³⁷ E korai szakaszban nagy számban található karcolt tiszai edénytöredékek a lelőhelyen.

A tell-telepen a herpályi kultúra második fázisát, a klasszikus szakaszt (8. szint) az előzőekkel csaknem azonos festett kerámia jellemzi, de a bitumenszerű fekete festés már nem fordul elő. A karcolt díszű tiszai kerámia továbbra is nagy számban található.

A tell-telepen a harmadik vagy átmeneti fázisban (7. szint) a korábban is alkalmazott fehér alapozású és önállóan is alkalmazott fekete festés mellett egy egészen új festéstípus jelent meg. Ez a pasztózus vörös és fehér szín együttes alkalmazását jelenti.

A tell-telepen a negyedik fázist (6. szint), azaz a herpályi kultúra fiatalabb szakaszát a vörös és fehér festésű kerámia uralkodóvá válása jellemzi. A vörös színt széles szakagokban alkalmazták a kerámia felületén, s ezek keretezték a finom, vékony fehér vonalakból álló mintát. Ennek az időszaknak a legvégén a fehér festést mind gyakrabban alkalmazták önmagában, a kerámia natúr felszínére felvive. Ugyanebben a fázisban váltak egyre általánosabbá az edényeken a hegyes átfúrt vagy benyomott bütykök, illetve az edényfelületen a beszurkált, bemélyített díszítések. Mindezek a sajátosságok a következő fázisba vezetnek át. E negyedik fázisban is megtalálhatók még a tiszai karcolt díszű edénytöredékek. A herpályi negyedik fázis együttes vörös-fehér festéstípusának legjobb megfelelői Csöszhalmon,³⁸ Kenézlőn³⁹ és legújabban — szinte azonos kivitelben — a szlovákiai Čičarovcén⁴⁰ kerültek elő. Úgy látszik, hogy a csöszhalmi, kenézlői, čičarovcei festett kerámiaanyag a herpályi tell-településen a negyedik fázis idősebb szakaszával párhuzamosítható. Az oborini típusú, önállóan alkalmazott fehér festés pedig a herpályi negyedik fázis fiatalabb szakaszával, esetleg az 5. fázisba való átmenet időszakával keltezhető egy időre.⁴¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a herpályi tellen talált vörös-fehér és fehér festésű edénytöredékek nem csöszhalmi importok, hanem a herpályi kultúra saját készítményeinek tarthatók, amelyek e kultúra belső fejlődésének egy határozott időszakát képviselik s e belső fejlődés eredményének tarthatók. Ezek szerint a *Korek J.—Patay P.* ásatásán előkerült fehér festésű edénytöredék sem csöszhalmi import,⁴² hanem a herpályi negyedik fázis időszakának terméke.

A herpályi tellen a herpályi kultúra ötödik, egyben legutolsó fázisát, a „prototiszapolgári” fázist jelzi a festés teljes háttérbe szorulása, s a kerámián olyan formai, díszítéssel járó sajátosságok kerülnek előtérbe, amelyek később a rézkor eleji tiszapolgári kultúrában válnak általánossá. Elsősorban a profilált tálakat, magas csészéket említhetjük, hegyes bütyökdíszszel. Jellemzők az áttört csőtálpak, továbbá a benyomkodott, beszurkált díszítések. A herpályi kultúra korábbi, jellegzetes edénytípusai is megvannak e fázisban, bizonyítva, hogy ezen időszak sajátos anyagi kultúrája a herpályi kultúra töretlen fejlődésének eredménye, s e kultúrának szerves része. A tell-gazdálkodás folyamatossága is e fázisnak a herpályi kultúrához való tartozását hangsúlyozza. Ezért tartjuk jogosnak erre az időszakra a herpályi kultúra „prototiszapolgári” fázisa megjelölést. A *B. Kutzián I.* által közölt, a Basa-tanyai csoportból a Tiszapolgár—A fázisba sorolt leletegyüttesek lényegében mind a herpályi kultúra területéről származnak és a most körvonalazott „prototiszapolgári” fázis leletanyagával azonosak. Sőt az feltételezhető legtöbbjükről, hogy a herpályi kultúrába tartozó telltelepek felső részéről gyűjtötték ezeket (pl.: Csökmő—Darvas).⁴³ Mindezek alapján erősen megkérdő-

³⁷ *Korek J.*: A tiszai kultúra. (Kandidátusi disszertáció, Budapest, 1973.)

³⁸ *Tompa, F.*: i. m. (1929) 55—57. T.

³⁹ *Tompa, F.*: i. m. (1936) 36, 12. T. 1—15; *Tompa, F.*: i. m. (1929) 41. T. 2—8.

⁴⁰ *Vizdal, J.*: Potiská kultúra na Východnom Slovensku. (Košice—Michalovce, 1980) 144—151.

⁴¹ *Vizdal, J.*: Jungneolithische Funde aus Oborín. *SlA* 18 (1970) 227—234.

⁴² *Korek J.—Patay P.*: i. m. 2. t. 5.

⁴³ *Bognár-Kutzián, I.*: The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin. *Arch. Hung.* 48 (1972) 183—194, 6. t. 1—10, 15. t. 1—17, 70. t. 1—9.

jelezhető a *B. Kutzián I.* értelmezése szerinti Tiszapolgár—A időszak léte, hiszen nincs olyan önálló leletegyüttes, amely ezt a feltételezett fázist „anyagi” tartalommal töltené meg. Jelenleg úgy látszik, hogy a tiszapolgári kultúra a *B. Kutzián I.*-féle B fázissal veszi valójában kezdetét. A tiszapolgári kultúrának a helyi, késő neolitikus előzményekhez való hangsúlyozott, genetikus összefüggését nem csupán a herpályi kultúra területén tartjuk valószínűnek, hanem a tiszai és csőszalmi kultúrák elterjedési területén is.

VII. GAZDÁLKODÁS

A herpályi tell-telep neolitikus közösségének gazdálkodásáról egyelőre hiányos képet nyújthatunk előzetes jelentésünkben, mivel az alapvető forrásanyagot jelentő botanikai és zoológiai anyag feldolgozása és kiértékelése még folyamatban van. Olyan mennyiségű leletről van ugyanis szó, amelynek feldolgozása hosszabb időt vesz igénybe. (Az állatsontanyagból több tízezer nagyságrendű mennyiség került elő az ásatáson.) Ugyanezt mondhatjuk a kő-, csont- és agancseszközökkel kapcsolatban is.

A „nagy égett horizont” (8. szint) szinte minden égett házából került elő elszenesedett gabona, ezeket részben a házak padlóján szétszóródva, részben tárolóedények alján és kisebb edényekben találtuk meg. Többször borsó- és kölesmaradványokat is felismertünk a házak bontásakor. A növénytermesztés hatékonyságát a megtalált gabonamaradványokon kívül a házakban talált nagyszámú és nagyméretű gabonátároló edény is bizonyítja. Pontos számításaink még nincsenek, de már most megállapíthatjuk, hogy egy-egy házhoz több száz liter űrtartalmú tárolókapacitás tartozott. A mindennapos gabonafeldolgozást támasztják alá a házak őrlőhelyei és az ott előkerülő őrlőkövek. A herpályi kultúra e lelőhelyének előzetes megfigyelései szerint a növénytermesztés eredményességét a tiszai kultúra dél-alföldi településeivel lehet párhuzamba állítani. A herpályi tell-telepek topográfiai rendszere azt sugallja, hogy minden telephez meghatározott nagyságú terület tartozott, amely nemcsak a növénytermesztés igényét elégítette ki folyamatosan, hanem az állattartását is. A herpályi teltet övező kisebb tellek átlagos távolságának felét véve, a herpályi tell körül közelítőleg 2-3 km sugarú környezet a lelőhely hatóköréhez tartozhatott. E területen a szövevényes vízhálózat a szállítást igen egyszerűvé tette.

Az állatsontanyag előzetes vizsgálata alapján csupán annyit állapíthatunk meg, hogy hasonló típusú faunalista valószínűsíthető, mint Berettyószentmárton tell-településénél, azaz az őstulok dominanciája a jellemző. Amint azt már korábban megjegyeztük, a herpályi tell-telep árkon belüli részén nagyállattartásra nem maradt hely. Feltételezzük, hogy a karámos, rideg tartást gyakorolhatták az egykori lakók az árkon kívüli részen. Ilyen karámok nyomai a közép-európai neolitikumban már előkerültek.⁴⁴

VIII. TEMETKEZÉSEK

A tell-település feltárása közben mintegy 40 temetkezést, illetve temetkezéshez tartozó csontmaradványt találtunk. Ezeket alapvetően két kategóriára oszthatjuk. Az egyikbe a valódi temetkezések, míg a másikkba az épületekkel kapcsolatba hozható „áldozatok” tartoz-

⁴⁴ Soudsky, B.—Pavlu, I.: The Linear Pottery Culture settlement patterns of Central Europe. In: Man, settlement and urbanism. (Szerk.: Ucko, P. J.—Tringham, R.—Dimbleby, G. W. London, 1972) 319—321, 2. kép; Urban, O. H.: Ein lengyelzeitlicher Hausgrundriss aus Wetzleinsdorf, Niederösterreich. Mitteilungen der ÖAG 30 (1980) 11—22, 1—3. t.

nak. Általánosságban megállapítható, feltűnő sajátosság, hogy az összes megfigyelt emberi maradvány több mint 75%-a gyermek vagy csecsemő. Ez a kirívó jelenség nem kizárólag Kárpát-medencei jellegzetesség, hiszen például a boszniai Obre II telepén talált 11 temetkezés kivétel nélkül kicsiny gyermeké.⁴⁵ Több esetben határozottan meg lehetett figyelni, hogy a csecsemőcsontvázakat a házak alapfalába, illetve az oldalfal alá helyezték, ezek nagy valószínűséggel építési áldozatnak tarthatók (2. ház, 6/b ház, 7. ház, 9. ház). (Helyszűke miatt nincs módunk az építési áldozatok szerteágazó kérdését előzetes jelentésünkben behatóbban tárgyalni.) Megfigyeltük azt is, hogy csecsemő tetemét az oszlogödör aljába helyezték, sőt ez esetben koporsó nyomait is megtaláltuk (28. sír). Az alsóbb szintekben gyakrabban figyeltük meg fából készített koporsók maradványait, nemcsak gyermeksíroknál, de felnőtteknél is. A sírok kivétel nélkül zsugorított csontvázak, a fej túlnyomórészt K-DK-nek néz. Négy esetben edénymelléklet került elő a sírokból, de kő-, csont- spondylus-, réztárgyakat is említhetünk a mellékletek között. Nem tudjuk, véletlennek lehet-e tekinteni, hogy a 40 sírból 38 a 7. szint alatti rétegekből származik. Esetleg ez a számarány kifejezi a telep és a temető elválásának időbeli folyamatát is. Határozottan állíthatjuk, hogy e telephez tartozó temetkezések túlnyomórészt a telepen kívül található vagy szétszórt sírcsoportok formájában, vagy egy nagyobb temető részeként. Feltehetően a telhez tartozó kisebb sírcsoportot találtak meg a szovjet kutatók a III. felületen, a telltől mintegy 200 m távolságban.

IX. „VALLÁSI” ÉLET EMLÉKEI

A herpályi házak építésével kapcsolatban már említettük a csecsemő- és gyermekcsontvázak egy részének építési áldozat-jellegét. A házak építésével hozható kapcsolatba az a különös gyakorlat, hogy a házak padlója alá 1—4 őstulok koponyarészét (a szarvakkal együtt) helyezték el. Ezek sokszor szabályos sort alkottak a házak padlója alatt. E jelenség behatóbb elemzése is igen messzire vezet mind térben, mind időben. Az őstulok, bika „vallási” jelentőségét még kifejezettebbé teszik a herpályi házak belső oldalfalára tapasztott, agyagból megformált, stilizált bikafejek, melyek a balkáni késő neolitikumban is gyakorta előfordulnak.⁴⁶ A herpályi kemencék sarkain stilizáltan ábrázolt bikaszarvpárok is a „bikakultusz” jelentőségét illusztrálják. A „vallásos” élet további bizonyítékai a különböző formájú és valószínűleg különböző funkciót betöltő, fentebb részletesen bemutatott oltárok. Ezekkel az oltárokkal és agyagmedencékkel rituális kapcsolatba hozhatók azok az őrlőkődarabok, amelyek alájuk vagy beléjük voltak tapasztva. A feltárt területen nem találtunk olyan épületet, amely speciálisan „vallási-szertartási” célt szolgált volna, amelyet szentélynek lehetne tartani. Ezzel szemben szinte minden házban előfordultak a különböző oltárok, amelyek arra engednek következtetni, hogy a „vallásos” gyakorlat kisebb közösségi egységben, házanként zajlott. Ez természetesen nem zárja ki a nagyobb közösségi szertartások lehetőségét sem. A „vallásos” élet bizonyítékaiként tarthatjuk számon az ember és állat alakú agyagplasztikákat, amelyekből a Balkánhoz hasonlítva — viszonylag kevés került elő. A „vallási” élet egyértelmű bizonyítéka az az áldozógödör, amelynek aljából több teljes kutyacsontvázat, idollábakat tartunk fel. Ez a gödör a házak által közrefogott kisebb téren volt található.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a herpályi tellen a „vallásos” életnek viszonylag szerény emlékeit lehet számbavenni.

⁴⁵ Benac, i. m. 72—87

⁴⁶ A problémakör összefoglalóan: Kalicz, N.—Raczky, P.: The precursors to the „Horns of Consecration” in the Southeast European Neolithic. Acta Arch. Hung. 33 (1981) 5—20.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a herpályi tell-település feltárásai lényegesen bővítették, ugyanakkor módosították is a herpályi kultúráról korábban alkotott képünket. A legnagyobb jelentősége mégis abban van, hogy a magyarországi késő neolitikum első olyan léptékű ásatása, amely valódi településtörténeti tanulságokkal és reprezentatív értékű forrásanyaggal szolgált. E rövid előzetes jelentés vázlatos áttekintést kívánt nyújtani a legfontosabb régészeti eredményekről, s gyors információkat szándékozott adni a nemzetközi és a hazai neolitikum kutatásnak még a végső monografikus feldolgozás előtt. Mivel a kiásott leletanyag értékelése még folyamatban van, részletekbe menő, minden területet átfogó összefoglalásra nem törekedhettünk.⁴⁷

⁴⁷ Ez a dolgozat az AAH 1984-ben angol nyelven megjelent előzetes jelentés részleteiben átdolgozott változata.

